

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJ

KLARA PAVLINIČ

**Državlјanska vojna, izdajstvo in turjaška bitka v romanih
Ljudje pod bičem Karla Mauserja
in Temna stran meseca Mimi Malenšek**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2014

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJU

KLARA PAVLINIČ

**Državlјanska vojna, izdajstvo in turjaška bitka v romanih
Ljudje pod bičem Karla Mauserja
in Temna stran meseca Mimi Malenšek**

Magistrsko delo

Mentorja:
doc. dr. Aleksander Bjelčevič,
prof. dr. Matevž Kos

Študijski program:
Slovenistika – D-PED
Primerjalna književnost in literarna teorija –
D-PED

Ljubljana, 2014

ZAHVALA

Kljub lastnemu trudu in navdušenju nad tematiko so h končni podobi te naloge prispevali še mnogi drugi, nekateri neposredno, drugi pa s svojo podporo in pozornostjo v času mojega celotnega študija. Ob tej priložnosti bi se jim rada iz srca zahvalila.

Dragi mož, starši, sestri: hvala za besede podpore, veselje ob mojih uspehih ter skuhane kave, čaje, kosila ... Izpite je bilo ob vaši pozornosti lažje opravljati ter se končnih ocen lepše veseliti!

Zgodovinar mag. Jurij Pavel Emeršič, hvala za neskončne debate ob velikih skodelicah kave, ob katerih so se mi razjasnile marsikateri zgodovinske dileme. Z živo enciklopedijo ob svoji strani se je pravo veselje lotevati raziskovanja naše polpretekle zgodovine.

Seveda pa gre velika zahvala predvsem mentorjema, ki sta bila pripravljena strokovno spremljati nastanek tega pisanja ter mi s svojim znanjem in pronicljivostjo pomagati premagovati ovire, ki se pri tovrstnem delu rade pojavljajo. Hvala za kvalitetne pogovore v kabinetih, za razvijanje problematike v smeri, ki jih sama morda nikoli ne bi odkrila, pa tudi za odzivnost, prijaznost in dobro voljo, zaradi katerih je bilo srečevanje z vama vedno prijetno.

Izvleček

Državlјanska vojna, izdajstvo in turjaška bitka v romanih *Ljudje pod bičem* Karla Mauserja in *Temna stran meseca* Mimi Malenšek

Naloga se posveča romanoma *Ljudje pod bičem* Karla Mauserja in *Temna stran meseca* Mimi Malenšek. Osredotoča se predvsem na elemente izdajstva ter na definicijo tega pojma, še posebej v kontekstu bojev med partizani oziroma revolucionarno vejo upora ter protikomunisti oziroma vejo meščanske politike. Prvi del naloge obravnava predvsem zgodovinsko dogajanje na Slovenskem v času druge svetovne vojne in tik po njej; posebna pozornost je namenjena različnim skupinam, ki so se v tem času osnovalе na slovenskem ozemlju in se (vsaka za svoje cilje) tudi borile. Orisana je problematika izdajstva na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Zgodovinskemu delu sledita poglavji, namenjeni avtorjema. Spoznamo njuno življenjsko ter pisateljsko pot, podane so tudi informacije o nastanku obravnavanih romanov in odzivih nanju. Naloga se v svojem osrednjem delu loti primerjave obeh romanov, saj se izkaže, da imata deli precej skupnih točk, med katerimi najbolj izstopa pogled na vojno dogajanje s protirevolucionarne strani – posebnost za čas, v katerem sta romana nastala. S pomočjo natančne karakterizacije oseb spoznamo bistvene značilnosti protagonistov in njihov pogled na vojno dogajanje ter razloge, zaradi katerih so zvesti partizanom, vaškim stražam, četnikom ... Posebno poglavje se posveča zgodovinskih idejam in pogledom na vojno obeh romanov (omenjanje povojnih pobojev, zločini na obeh straneh borcev državljanske vojne ipd.), ki so za šestdeseta leta precej napredni. Zaradi specifičnosti turjaške bitke in navezave obeh literarnih del na ta zgodovinski dogodek se naloga posveti tudi povezavi zgodbe obeh romanov z realnimi zgodovinskimi dogodki, s posebnim poudarkom na turjaški bitki. V zaključnem delu sledi obravnava izdajstva; v Mauserjevi trilogiji ga obravnavamo s stališča izdajstva naroda oziroma skupnosti, izdajstva posameznika in izdajstva samega sebe. V romanu Malenškove pa o pojmu izdajstva razmišljamo skozi perspektivo različnih med vojno delujočih skupin in njihovih ciljev.

Ključne besede: izdajstvo, državljanska vojna, Mauser, Malenšek, Turjak

Abstract

Civil war, betrayal and battle of Turjak in the novel *Ljudje pod bičem* by Karel Mauser and *Temna stran meseca* by Mimi Malenšek

Thesis focuses on novels *Ljudje pod bičem* by Karel Mauser and *Temna stran meseca* by Mimi Malenšek. Particular attention is given to the elements of betrayal and definition of this term especially in context of struggle between partisans as revolutionary branch of resistance on one side and anti-communist bourgeois branch of politics on the other side. The first part of the paper focuses on the historical background of Slovenian territory during second world war and shortly afterwards with emphasis on different militant groups, which were founded at that time on Slovenian territory and fought each other, for their respective causes. The problematic of betrayal during the World war two is outlined. Historical part is followed by two chapters devoted to the authors. Their life stories and creative development is shown and critical responses and information about their formation is summarized. At the core of the thesis, comparativistic analysis shows a lot of common points amongst which counter-revolutionary aspect of war stands out, which is highly atypical given the timeframe of their creation. Through detailed characterization of protagonists and their view of wartime events we discover their reasoning behind their loyalty towards partisans, home guard and chetniks ... Special chapter is dedicated to historical ideas and views on the war of both novels (mention of post-war killings, crimes on both sides of civil war etc.), which are quite advanced for sixties. Due to the specifics of the battle of Turjak and relations of the two literary works to this historic event, emphasis is given on the real historical events particularly on battle of Turjak. In the conclusion betrayal is considered from several aspects. In Mauser's trilogy we deal with betrayal of nation, individual betrayal and self-betrayal. In the novel by Malenšek betrayal is considered from perspective of various militant groups and their objectives.

Keywords: betrayal, civil war, Mauser, Malenšek, Turjak

UVOD	1
1 ZGODOVINSKE OKOLIŠČINE.....	3
1.1 PREGLED ZGODOVINSKEGA DOGAJANJA.....	3
1.1.1 TURJAŠKA BITKA.....	5
1.2 MED VOJNO DELUJOČE SKUPINE IN NJHOVA IDEJNA OSNOVA.....	6
1.2.1 PIF, OF	7
1.2.2 LEGIJE	7
1.2.3 VAŠKE STRAŽE.....	8
1.2.4 ČETNIKI, LEGIJA SMRTI.....	9
1.2.5 SLOVENSKO DOMOBRANSTVO	10
1.3 PROBLEMATIKA IZDAJSTVA NA SLOVENSKEM PO VOJNI.....	11
2 POJEM IZDAJSTVO	14
3 AVTORJA ROMANOV	16
3.1 MIMI MALENŠEK.....	16
3.1.1 PISATELJSKA POT	18
3.1.2 ODZIVI NA PISANJE MALENŠKOVE (PREDVSEM NA ROMAN TEMNA STRAN MESECA)	21
3.2 KAREL MAUSER	24
3.2.1 PISATELJSKA POT	27
3.2.2 NASTANEK TRILOGIJE <i>LJUDJE POD BIČEM</i>	29
4 OBRAVNAVA IN PRIMERJAVA ROMANOV	31
4.1 OBNOVA ROMANOV.....	33
4.1.1 <i>LJUDJE POD BIČEM</i>	33
4.1.2 <i>TEMNA STRAN MESECA</i>	36
4.2 KARAKTERIZACIJA OSEB	42
4.2.1 KARAKTERIZACIJA OSEB ROMANA <i>LJUDJE POD BIČEM</i>	42
4.2.2 KARAKTERIZACIJA OSEB <i>TEMNE STRANI MESECA</i>	45
4.3 UMESTITEV ROMANOV V DRUŽBENO KLIMO.....	52
4.4 »REVOLUCIONARNE« ZGODOVINSKE IDEJE IN POGLED NA VOJNO DOGAJANJE	54
4.5 POVEZAVA ZGODBE ROMANOV Z REALNIMI ZGODOVINSKIMI DOGODKI.....	58
4.5.1 TURJAK.....	59
4.6 POGLED NA IZDAJSTVO	62
4.6.1 IZDAJSTVO V ROMANIH.....	63
4.6.1.1 IZDAJSTVO V <i>LJUDEH POD BIČEM</i>	63
4.6.1.2 IZDAJSTVO V <i>TEMNI STRANI MESECA</i>	65
4.7 DRUGE SKUPNE TOČNE ROMANOV	70
4.8 RAZLIKE MED ROMANOMA	71
5 ZAKLJUČEK	73
6 VIRI IN LITERATURA.....	75

UVOD

V pričujoči nalogi se želim posvetiti nerazčiščeni polpretekli zgodovini slovenskega naroda, za katero verjamem, da nas še vedno veže v spone, ki nam onemogočajo popolno svobodo. Ker literatura lahko močno vpliva na širok krog bralcev (sploh v primeru kvalitetnega avtorja) in ker je lahko tudi močno propagandno gradivo, hkrati pa čudovit ter močan pričevalec nekega časa, želim na težave Slovencev z vsemi svojimi »izdajalci«, tako »belimi« kot »rdečimi«, pogledati skozi prizmo besedne umetnosti. Ta ima namreč lastnost, nujno potrebno za prečiščevanje perečih zgodovinskih tem: nanje lahko pogleda z določene oddaljenosti ter neobremenjeno. Prav zato me je zanimalo, kako so takoj po vojni nanjo gledali tisti umetniki, ki so se razglašali za »glasnike druge strani« (in bili od »prve strani« tudi dejansko preganjani). Zanimalo me je, kaj lahko iz njihovega pisanja izvem o duhu časa, ki je vladal v obdobju druge svetovne vojne, konec koncev pa tudi to, kaj lahko iz literature tistih, ki so bili v vojni osebno udeleženi ali pa šli takoj po njej na lov za informacijami iz prve roke, izvem o konkretni zgodovini.

Turjaška bitka je tipičen primer našega povojnega zgodovinopisja; s strani zmagovalcev zlorabljena v propagandne namene, s strani poražencev neprestano uporabljana kot dokaz zverinskosti nasprotnikov ... Hkrati pa (z vsemi poboji, ki so se po turjaški bitki izvedli mimo vseh mednarodnih konvencij in moralnih zakonov, pa tudi s kočevskim procesom) predstavlja jasnovidno in grozljivo napoved let, ki so prihajala (povojna grobišča, polna posmrtnih ostankov moških, žensk in otrok, kazenska taborišča in drugi primeri povojne represije pričajo o tem). Kot nalašč sta se dva slovenska literata, ki sta me zanimala že kot osebnosti, Mimi Malenšek in Karel Mauser, lotila natančne literarizacije te tragične bitke. Pa ne le to; uporabila sta jo prav zaradi raziskovanja izdajstva, krivde, dolžnosti, narodne zavednosti ... Želela sem si natančno ogledati njuno literarno upodobitev tega zgodovinskega dogodka ter ga pretresti z vidika slovenske državljanske vojne in pojma izdajstva. Zanimalo me je, kako lahko njun opis turjaške bitke postavim v kontekst dejanske zgodovine, pa tudi, kako »štrli« iz okolja povojnega režimskega zgodovinopisja (pri tem sem si pomagala predvsem s povojnimi zgodovinskimi učbeniki). Predvsem pa sem si želela skozi njune umetniške upodobitve tega dogodka neobremenjeno pogledati na ene in druge udeležence boja kot (ne)izdajalce.

Ker se lahko o tako abstraktnih temah, kot je izdajstvo, pogovarjamo le na osnovi dobro preverjenih dejstev, se prvi del naloge konkretno posveča zgodovinski podlagi, pa tudi

življenjepisoma avtorjev in njunemu literarnemu opusu, analizo obeh romanov pa začanja z natančno karakterizacijo literarnih likov.

Ob tem naj omenim, da se ta naloga deloma navezuje na mojo diplomu z naslovom *Državlјanska vojna in izdajstvo v romanu Ljudje pod bičem Karla Mauserja*. Določena poglavja, ki se nanašajo na Mauserjev roman, so zato konkretno povezana z omenjeno diplomom (to so predvsem poglavja 1.1, 2, 3.2, 4.1.1 ter 4.2.1 in pa seveda poglavje o izdajstvu v Mauserjevem romanu) – ta poglavja bodo predvsem povzetki ugotovitev iz diplomskega dela.

1 ZGODOVINSKE OKOLIŠČINE

Ker se tema naloge konkretno navezuje na dogajanje pred drugo svetovno vojno na Slovenskem, med njo in po njej, je pregled tega zgodovinskega obdobja nujen. Nekoliko natančnejši popis za našo temo pomembnih dogodkov je moč najti v diplomskem delu, ki jo (kot povemo že v uvodu) ta naloga razširja, zato si v sledečem poglavju oglejmo zgolj najpomembnejše podatke, bistvene za razumevanje nadaljnjega razvijanja tematike.

1.1 PREGLED ZGODOVINSKEGA DOGAJANJA

Jugoslavija je 25. marca 1941 podpisala Trojni pakt, 6. aprila jo je Hitler napadel. Čez 11 dni je država uradno kapitulirala, današnje ozemlje Slovenije (takrat Dravsko banovino) so si razdelile Nemčija, Italija in majhen del še Madžarska. Vse tri okupacijske sile so poskušale okupirana ozemlja čim hitreje priključiti svojim državam, marsikaj govori v prid dejstvu, da je bil njihov glavni cilj uničenje ali vsaj potujčenje slovenskega naroda (Griesser-Pečar 527). Življenje v conah se je precej razlikovalo (Nemci so takoj prepovedali vse politične in kulturne organizacije ter pričeli s ponemčevanjem in izseljevanjem, Italijani so kulturnim in izobraževalnim ustanovam pustili delovati, strogo so cenzurirali časopise, ki so sicer lahko izhajali v slovenščini, Cerkev je lahko delovala še naprej, kot pod nemškim okupatorjem pa je tudi tu začelo vladati nasilje, ki se je vedno bolj stopnjevalo, Madžari pa so kot Nemci izvajali strogo madžarizacijo, sežigali slovenske knjige, razpustili vse slovenske organizacije ... Predvsem Nemčija in Madžarska sta sistematično zapirali ali pobijali intelektualce, narodnozavedne Slovence in duhovnike).

Vlogo političnega središča Slovencev je zaradi razmer prevzela Ljubljanska pokrajina. Razvijati se je začel odpor proti okupatorju, istočasno tudi dejaven razvoj komunizma. Ustanovljeni sta bili najprej Protiimperialistična (PIF, konec aprila 1941) in kasneje Osvobodilna fronta (OF, prvič omenjena junija 1941) ter Varnostnoobveščevalna služba (VOS, avgusta 1941). Od samega začetka okupacije so nastajale ilegalne organizacije na obeh straneh: v taboru, ki so ga obvladovali komunisti, in v meščanskem in rojalističnem taboru/taboru kontinuitete. Slednji je načeloma priznaval Jugoslovansko vlado v Londonu in deloval v skladu s kontinuiteto stare države (Prunk, *Kratka* 140), medtem ko je komunistični tabor vojno uporabil kot pripraven čas za komunistično revolucijo (Prunk, *Pojmovanje* 125, Prunk, *Pojmovanje* 127–128, Prunk, *Kratka* 142, Mlakar,

Slovensko 19). Kardelj je namreč že oktobra 1940 povedal, da bodo šli v oborožen odpor proti okupatorju le, če bo možnost za revolucijo (Griesser-Pečar 133).

Na slovenskem ozemlju se je poleg boja na fronti *okupatorji* – *uporniki proti okupaciji* vzporedno odvijala še državljanska vojna na ravni *komunističnih poskusov revolucije* ter *protikomunističnega odpora*. Dodatno je situacijo zapletalo prilaščanje monopola OF nad bojem proti okupatorju (Granda 272, Panvit et al. 197) (v Dolomitski izjavi 1. marca 1943 pa so vodilno vlogo v OF tudi uradno prevzeli komunisti) ter sodelovanje tabora kontinuitete z okupatorjem (najbolj odmevna je prisega domobrancev na ljubljanskem stadionu, 20. aprila 1944). Natančnejša opredelitev obeh pojmov (tako monopola kot kolaboracije) sledi v nadaljevanju naloge. Civilno prebivalstvo se je pogosto znašlo v navzkrižnem ognju (v smislu različnih interesov, pa tudi dobesedno): nad ljudmi se je namreč izvajal teror z vseh strani (okupatorjeve, partizanske, VOS ...), poboji talcev, zasegi živeža, prisilne mobilizacije in druga represivna dejanja. Nasilje s strani OF je spomladi 1942 naraslo do takšne mere, da so se začele ustanavljati vaške straže, samoiniciativne in spočetka nepolitične skupine kmetov in vaščanov, ki so branili svoje premoženje in življenje. V stiski so sprejeli orožje tudi od Italijanov, uporabljali so ga le za samoobrambo (Griesser-Pečar 530, Repe 194). Po italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943 se je zgodil poraz četnikov v Grčaricah in v tem času že zelo močnih vaških straž na Turjaku, partizani pa so prevzeli italijansko orožje in se precej okrepili.

Po odhodu Italijanov je nastalo Slovensko domobranstvo, katerega cilj je bil boj proti boljševizmu s pomočjo Nemcev (Griesser-Pečar 531).

Na konservativni strani so delovale tudi še različne druge ilegalne organizacije in enote: *Slovenska legija*, *Narodna legija*, *legija Sokol*, *Jugoslovanska vojska v domovini* (četniki) ... Politiki legalnih predvojnih strank so se poskušali tudi politično organizirati. Od začetka je deloval Narodni svet, ko se kasneje ni uveljavil niti v ilegali, so 1942 ustanovili Slovensko zavezo, po italijanski kapitulaciji Narodni odbor s Slovensko narodno vojsko, v katero so bile vključene vse vojaške enote na konservativni strani, 3. maja pa so na ljubljanskem Taboru ustanovili slovensko vlado (prav tako so svojo slovensko vlado imenovali komunisti 5. maja v Ajdovščini). Ljubljanski politiki so zaveznike pozvali, naj zasedejo slovensko ozemlje in preprečijo vzpon komunizma, maja 1945 so partizanske enote prevzele nadzor nad Slovenijo (v Ljubljano so vkorakale 9. maja), vojne je bilo konec in zmago so si priborili partizani. Tik pred koncem so na avstrijsko Koroško

bežale trume domobrancev, četnikov in drugih, Angleži so jih več 10 000 pod pretvezo vrnili Titu, kjer jih je čakala smrt v kočevskih in teharskih brezni. To pa je bil le začetek povojnih žrtev; nova ljudska oblast je bila pripravljena težko pribojevano komunistično revolucijo braniti za vsako ceno. Sledili so obsežni zasegi premoženja, montirani sodni procesi in represija nad drugače mislečimi.

1.1.1 TURJAŠKA BITKA

Po kapitulaciji Italije 8. 9. 1943 so vaške straže razpustili in ustanovili Slovensko narodno vojsko. Poveljnikom vaških straž so bile poslane brzojavke z navodilom o zbiranju na gradu Turjak. Omeniti velja, da so bile vaške straže večinoma slabo oborožene, saj so od Italijanov dobile le lažje in zastarelo orožje, po kapitulaciji pa so orožje italijanske vojske dobili partizani (na njihovi strani se je borilo tudi precej italijanskih častnikov, predvsem v topništvu) (Griesser-Pečar 265). Med premiki stražarjev s postojank vaških straž na dogovorjena mesta so jih partizanske enote aktivno napadale, padlo je preko sto stražarjev. V Novem mestu so partizani z Italijani sklenili sporazum o skrivnem uničenju vaških straž, vendar so ti za namero izvedeli in se uničenju izognili (Griesser-Pečar 267).

Glede na dano povelje naj bi se vaške straže zbrale na Turjaku (v dneh po kapitulaciji naj bi se tam zvrstilo okrog 1500 ljudi, vendar je približno polovica takoj odšla na Zapotok), zavzele položaje proti Nemcem, proti partizanom pa naj ne bi izvajale nobenih akcij, ker so potekala pogajanja za skupno nastopanje proti Nemcem. Na Turjak so se pomikali tudi četniki (Griesser-Pečar 268).

O strateški ustreznosti gradu Turjak kot zbirališča vaških straž so mnenja deljena, nedvomno pa so k velikemu porazu prispevali naslednji razlogi: zbrani na gradu so bili močno razdrobljeni in brez enotnega vodstva, ki bi ga priznavale vse frakcije; vsaka je imela namreč svoje »smernice«, po katerih so želeli ravnati. Njihova povezava s centralo v Ljubljani je bila prekinjena, saj so partizani ubili njihove kurirje. Povrhu vsega pa je obveščevalcu protirevolucionarjev Vauhniku VOS podtaknil lažno informacijo glede angleškega izkrcanja v Istri, kar je dodatno vplivalo na odločitve poveljnikov (Mlakar, *Slovensko* 43). Nekatere skupine so v dneh pred začetkom obleganja grad zapustile (nekaj ljudi se je z gradu uspelo umakniti tudi še po začetku napada). Župan Velikih Lašč Paternost je poročal, da je tik pred začetkom boja na gradu vladal nered, morala moštva pa je bila precej nizka (Mlakar, *Slovensko* 61).

14. septembra je bil grad popolnoma obkoljen (obkolilo ga je okoli 1500 partizanov, med katerimi je bilo tudi precej Italijanov) in pričelo se je obstreljevanje. Zadnja možnost za miren razplet se je ponudila, ko so se trije častniki z gradu uspeli dogovoriti za srečanje s partizani. Predlagali so jim »svobodno območje«, v katerem bi se bojevali proti Nemcem, ne da bi jih partizani napadali. Podobno območje naj bi dobili partizani. V njem bi napadali Nemce, ne da bi jih napadale vaše straže. Partizani o tem niso hoteli razpravljati, zahtevali so brezpogojno predajo in izročitev orožja (Griesser-Pečar 276). Zahteva je bila zavrnjena in sledila je bitka, ki se je po dveh dneh hudega obstreljevanja (predvsem z minometi) končala z belo zastavo na gradu. Partizani so branilcem gradu poslali skupino žensk, ki naj bi jih prepričale v predajo, vendar pa so te že poznale zgodbo Grčaric in pobojev po koncu bitke, zato so oblegance rotile, naj ne popustijo. Hkrati s to skupino žensk pa so partizani uspeli v grad vtihotapiti tudi lastnika turjaške gostilne in tri študente, ki so v grad vnesli vrvi, s katerimi so kasneje vanj spustili še več partizanov. S pomočjo te izdaje, ki jo je spremljal močan italijanski topovski ogenj (Lavrih 57), je v nedeljo, 19. septembra, okoli pol dveh popoldne Turjak padel. Partizanska Prešernova brigada je zajela 695 mož, branilci gradu so imeli 9 mrtvih in 36 ranjenih, partizani pa še nekoliko večje izgube. V gradu naj bi bilo ujetih tudi 13 partizanov in 9 italijanskih vohunov (Mlakar, *Slovensko* 64). Partizani so na licu mesta pobili vse ranjence, v naslednjih dneh so v okolici Velikih Lašč postrelili še okoli 60 ujetnikov, velik delež preostalih pa sčasoma odpeljali v kočevske zapore, kjer so čakali na nadaljnjo usodo.

Med častniki, ki so imeli med turjaškim dogajanjem na gradu precej ugleda, pa tudi dejanske besede pri odločanju, je med drugimi pomemben tudi poveljnik vaše straže iz Dobrepolja, poročnik Anton Perne. Ustreljen je bil kmalu po predaji gradu v Velikih Laščah. Na montiranem sodnem procesu v Kočevju je bilo obsojenih na smrt in ustreljenih še 16 častnikov.

Omeniti velja, da se je o tovrstnih dogodkih po vojni (in tudi že med njo) pisalo z izrazito propagandnim tonom; skladne s tem so tudi številke (borcev, padlih, ranjenih ...), s katerimi so pisci operirali.

1.2 MED VOJNO DELUJOČE SKUPINE IN NJIHOVA IDEJNA OSNOVA

V romanih se nazorske opredelitve oseb pogosto prekrivajo z njihovo pripadnostjo skupini, v okviru katere delujejo. Zaradi lažjega razumevanja in boljše preglednosti si oglejmo glavne organizirane skupine, ki so na Slovenskem delovale v obdobju druge svetovne vojne, njihovo idejno osnovo ter cilje, za katere so se borile.

V grobem sicer lahko sile razdelimo na revolucionarno, komunistično usmerjeno skupino ter na meščansko stran, stran kontinuitete s staro Jugoslavijo.

1.2.1 PIF, OF

Protiimperialistična fronta je bila ustanovljena v Ljubljani konec aprila 1941, usmerjena pa je bila proti imperializmu, kar je v praksi pomenilo predvsem Veliko Britanijo in ZDA. Ustanovni sestanek je sklicala Komunistična partija Slovenije (KPS), ki je svojo vodilno vlogo vseskozi ohranjala in se pri tem naslanjala na Sovjetsko zvezo. Pri ustanovitvi so bili poleg KPS zraven še krščanski socialisti, društvo Sokol in levi intelektualci. Prava Osvobodilna fronta (OF) se je konstruirala šele po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 in je bila osnovna organizacija t. i. narodno-osvobodilnega boja. Osvoboditev izpod okupatorja je OF vseskozi služila predvsem kot pot do oblasti zaradi izvedbe družbene revolucije (Bučar 52). Težava OF je predvsem v samovoljni postavitvi same sebe za edino legalno borko proti okupatorju in kasneje nosilko volje ljudstva ter hkrati v samovoljnem odločanju o tem, kdo je izdajalec ter zasluži smrtno kazen. Sporno je tudi odrekanje pravice boja proti okupatorju komurkoli drugemu kot sebi, z grožnjo smrtne kazni v primeru neupoštevanja tega člena. OF je ustanovila tudi partizansko vojsko, ki se je borila pod njenim okriljem. Poudariti velja, da se je večina ljudstva OF pridružila, ker je pošteno verjela, da je njen edini cilj osvoboditev in da razen OF ni druge izbire (Griesser-Pečar 137). 1. marca 1943 podpisana Dolomitska izjava je tudi uradno razglasila KPS kot nosilko OF. S tem je jasno, da je bila osnovna misel OF vezana na ideologijo komunizma, eden njenih glavnih ciljev pa vzpostavitev komunistične družbe po koncu vojne.

1.2.2 LEGIJE

Tudi konservativna, meščanska stran je organizirala vrsto vojaških in paravojaških formacij. Takšne so bile na primer legije (govorimo o Slovenski, Narodni in Sokolski legiji), ki so bile s stališča okupatorja seveda ilegalne. Prva, Slovenska legija, je nastala mesec dni pred ustanovitvijo partizanov, sledili sta še drugi dve. Namen legij je bil pripraviti čim več mož na trenutek, ko bo zakonita jugoslovanska oblast v begunstvu pozvala na pomoč slovenske enote. Niso se posvečali vojaškemu napadu na okupatorja, saj je prevladovalo mnenje, da bi takšna dejanja prinesla le nepotrebne žrtve, saj je bil okupator brez dvoma močnejši. Velika pomanjkljivost teh enot je bilo

medsebojno neskladje, kar je tudi botrovalo temu, da v odločilnih mesecih med jesenjo 1941 in pomladjo 1942 niso bili prava protiutež partizanom (Griesser-Pečar 203). Močno so se namreč kazala strankarska nesoglasja med SLS in liberalci. Omeniti velja tudi nekatere pozive iz vrst zgodovinarjev, da naj bi si meščanski tabor prizadeval za ugoden položaj Slovencev v okviru novega nacističnega reda¹, a mnenja stroke o tem niso enotna.

Slovenska legija se je organizirala okoli SLS, njen cilj je bil pribojevati Sloveniji samostojnost in svobodo, a počakati na poziv zahodnih sil. Legija je bila precej solidno organizirana in je delovala v strogi tajnosti.

Sokolsko legijo so organizirali liberalci; imela je bistveno manj članov kot Slovenka legija, organizacijsko pa sta si bili precej podobni. Delovala je še organizacija Pobratim in pa Narodna legija, ki je bila ustanovljena iz delov Nagodetove Stare pravde, takrat že ločene od OF.

Med nevojaškimi skupinami, ki so med vojno aktivno delovale in bile idejno blizu legijam, lahko omenimo še Slovensko narodno gibanje, združbo katoliških in drugih akademikov, ter akademski klub Straža, ki je priznaval begunsko vlado, ne pa Mihajlovičevih četnikov.

1.2.3 VAŠKE STRAŽE

Pred italijansko ofenzivo, spomladi 1942, je nasilje zelo narastlo, VOS je aktivno odstranjevala vse, ki bi lahko ogrozili OF. Podatki o žrtvah se sicer razlikujejo, a do poletja 1942 naj bi bilo (s strani VOS in partizanov) pobitih že okoli 1000 ljudi – večinoma civilistov. Pogoste so bile tudi partizanske akcije v smislu bliskovitega napada na okupatorja in nato umika, ki so imele za posledico maščevanje okupatorjev nad lokalnim prebivalstvom. Tako so se spontano začele ustanavljati vaške straže, prva v Št. Joštu nad Vrhniko 17. julija 1942. Vaške straže so imele stik s Slovensko legijo, nastale pa so samoiniciativno v krajih. Tudi njihov namen je bil sprva le obramba lastnih domov, šele kasneje so se začele povezave med stražami pod okriljem Slovenske legije (Griesser-Pečar 257). Vaščani so šli pogosto sami do italijanskih postojank prosit za orožje, saj se drugače niso mogli braniti pred nasiljem. Italijani so jim dali večinoma zastarelo orožje.

¹ Prim. Godeša, Bojan, *Čas odločitev – katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Tovrstno kolaboracijo Boris Mlakar označuje za *funkcionalno kolaboracijo* (Mlakar, *Preteklost* 116).

Jeseni 1942 je bilo že 47 vaških straž, do naslednjega leta je bilo pod njihovim orožjem vsaj 6000 članov. Italijani so te skupine imenovali Milizia volontaria anticomunista/MVAC (Prostovoljna protikomunistična milica). Sploh od začetka so vaške straže Italijani precej omejevali; prepovedali so jim medsebojno povezovanje, slabo so jih oboroževali, več članov so tudi zaprli in jih zasliševali, saj so se jim te formacije zdele nezanesljive (Griesser-Pečar 263).

Omeniti pa velja tudi, da je bilo mnogo pripadnikov vaških straž istočasno tudi članov Slovenske legije, s čimer so sodelovali tako v legalni kot tudi nelegalni vojaški skupini, kar je bilo pomembno predvsem pri zbiranju podatkov in njihovem posredovanju v tujino.

1.2.4 ČETNIKI, LEGIJA SMRTI

V Srbiji je po odhodu vlade v begunstvo nadaljeval odpor proti okupatorju generalštabni polkovnik Dragoljub (Draža) Mihailović. Okoli sebe je zbral predvsem člane premagane jugoslovanske vojske. Cilj njegove skupine je bila obnova Kraljevine Jugoslavije v starih mejah. Bil je tudi mnenja, da čas za velike akcije proti okupatorju še ni prišel. Od začetka so četniki še nekaj malega sodelovali s partizani, kasneje pa je med njimi prišlo do preloma in Mihailović je prvemu dodal še drugi cilj: uničenje komunizma. Sčasoma ga je vlada v Londonu priznala za edinega legitimnega poveljnika odporiških sil proti nemškemu okupatorju (Griesser-Pečar 216–217). Kasneje se je angleška tehtnica preusmerila na stran k Titovim partizanom.

Tudi na slovenskem ozemlju so se jugoslovanski častniki še vedno čutili zavezane kralju in po uradnem priznanju Mihailovića so se četniki organizirali tudi tu; po začetnik težavah je vodstvo prevzel major Karel Novak. Ob nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine je t. i. Jugoslovanska vojska v domovini štela kakšnih 300 moških. Prvi Novakov cilj je bila sestava enotne jugoslovanske vojske, bojeval se je tudi proti komunistom in pa za obnovo Jugoslavije in zmago zahodnih zaveznikov. Okupator je tovrstne enote štel za ilegalne, čeprav so znani tudi stiki posameznih enot in okupatorja (Griesser-Pečar 223).

Naslednji podatek pa je bistven tudi za razumevanje romana Malenškove. Prva manjša Novakova enota se je utaborila blizu Novega mesta in se je sprva izdajala za partizane, saj je bilo sicer njeno bivanje v tistih krajih prenevarno. Imenovali so se Štajerski bataljon, pozneje pa so si nadeli ime Legija smrti. Trikrat so se celo bojevali s partizani proti Italijanom in šele po šestih tednih so partizani odkrili prevaro, do takrat pa je skrivnostno izginilo že precej mož iz partizanskih vrst. Dokumentiran je tudi napad Legije smrti iz zasede na partizane, v katerem je padlo 17 partizanskih borcev. Kasneje se je Novak z novomeškimi Italijani dogovoril za vojaško pomoč, preskrbo in oskrbovanje ranjencev. Od tega trenutka so jim Italijani nadeli ime MVAC, sami pa so se poimenovali Legija smrti. (Italijani so s kratico MVAC poimenovali vse skupine, ki so se z njihovo pomočjo borile proti komunistom.) Jeseni 1942 se je v njenih vrstah borilo dobrih 1700 mož v treh bataljonih. Pestila pa so jo tudi huda nasprotja, katerih vzrok je bilo pomanjkanje discipline in pa neenotni cilji (Griesser-Pečar 226–227).

Mnogo četnikov s slovenskega ozemlja je svojo pot končalo z velikim porazom v Grčaricah, kjer so jih ob italijanski pomoči premagali partizani.

1.2.5 SLOVENSKO DOMOBRANSTVO

Domobranci predstavljajo enega kompleksnejših poglavij slovenske medvojne zgodovine, zato bo kratek prikaz močno posplošen. Ime »domobranci« označuje enote, ki so nadaljevanje vaških straž (MVAC), Slovenske legije, Straže in majhnega dela Sokolske legije, tokrat pod okriljem nemškega okupatorja in bistveno bolj organizirane ter oborožene. Resnici na ljubo sta meščanskemu taboru po Turjaku in Grčaricah ter kapitulaciji Italije ostali le dve možnosti: pridružiti se komunistom (z vsemi posledicami, ki bi jih to prineslo) ali pa (ponovno) kolaborirati z okupatorjem. Ustanovitev Slovenskega domobranstva pa je ustrezala tudi nemškim vojaškim potrebam. Več oficirjev je imelo to situacijo za nujno zlo, da so prišli do orožja in urili vojake ter čakali na trenutek, ko bi se pridružili zaveznikom in se obrnili proti Nemcem (zaradi tega jih je gestapo več tudi poslal v Dachau) (Griesser-Pečar 292). Nemške oblasti so si prizadevale domobranstvo omejevati, predvsem glede števila vojakov, oborožitve in samostojnosti delovanja. Tudi glede usklajevanja statuta in pravil domobrancev je bilo nemalo težav, saj slovenski častniki niso pristajali na nemške pogoje. Uspeli so si izboriti zagotovilo, da se bodo domobranske enote borile zgolj proti boljševikom (Griesser-Pečar 300, Mlakar, *Slovensko* 296–297). Težko breme domobranstva je

prisega na bežigrajskem stadionu; bila je neizogibna, saj jo je nemško vodstvo zahtevalo pod grožnjo razpustitve domobranskih enot. Pogajanja o besedilu prisege so bila dolga, domobranskim pogajalcem pa je uspelo iz prisege odstraniti Hitlerjevo ime ter jo oblikovati tako, da ni prisegla *Hitlerju*, ampak *pri Bogu na slovensko zastavo in ljudstvo*, Hitler pa je bil omenjen kot »veliki vodja«, pod poveljstvom katerega se bodo domobranci borili (večina podobnih enot po nemško okupirani Evropi je prisegla neposredno Hitlerju). Dodaten madež na celotno domobranstvo pa meče tudi odnos Leona Rupnika, ki je praktično do konca vojne verjel v nemško zmago in se nanjo tudi zanašal.

1.3 PROBLEMATIKA IZDAJSTVA NA SLOVENSKEM PO VOJNI

Na prvi pogled se morda zdi problem izdajstva na Slovenskem enostavno rešljiv (tako ga je reševala tudi povojna režimska zgodovina): »bela garda je sodelovala z okupatorjem, zato so to izdajalci, OF se je borila za osvoboditev, zato oni izdajalci nedvomno niso«. Toda jasno je, da je problematika mnogo bolj kompleksna. Ker je OF pod grožnjo smrtne kazni prepovedala upor proti okupatorju zunaj svojih vrst (Griesser-Pečar 140, 145–146), svoj upor pa neposredno zvezala s komunistično revolucijo, so se vsi, ki se s komunizmom niso strinjali, znašli v precejšnji zagati. »Za tistega, ki bi hotel biti v OF zgolj iz želje po bojevanju za narodno osvoboditev, bil bi pa zoper vodilno vlogo partije – v OF načelno ni bilo prostora.« (Hribar v Griesser-Pečar 161)

Vse je torej odvisno od stališča, s katerega opazujemo situacijo. Če predpostavimo, da je bil kralj Peter še vedno zakoniti vladar Jugoslavije ter da je imela vlada v izgnanstvu še vedno oblast v svojih rokah, je upor mimo njih izdajstvo kralja in države. S predpostavko, da je kralj s svojim »begom« državo pustil na cedilu, bi lahko z izdajstvom povezali njega. Če sklenemo, da je vsakršno povezovanje z okupatorjem izdajstvo, bi lahko za izdajalce označili vse, ki so z okupatorji kakorkoli sodelovali. Seveda lahko kolaboracijo delimo še naprej; ideološka kolaboracija na primer je izdajstvo, funkcionalna pa še ne (ali pa mejo postavimo kje drugje). V vsakem primeru pa se vrtimo okrog izdaje kralja, države, naroda ... Za dokončno presojo pa bi seveda najprej potrebovali trdno določene predpostavke.

V perspektivi omenjenih vprašanj lahko na primer rečemo, da se je OF prva izneverila kralju ter uradni jugoslovanski vojski ter izdala kraljevino, kateri je pripadala. OF sama trdi, da je domovino izdal kralj, ki jo je zapustil v njenih najtežjih trenutkih. Kralj in vlada se s tem gotovo ne bi strinjali;

iz tujine so natančno spremljali situacijo ter poskušali ostajati v neprekinjenih stikih s politiki, ki so prav zato ostali v Ljubljani. Vaške straže so res pristopile k Italijanom in zaprosile za orožje, a njihovo dejanje verjetno še najlažje razumemo, saj so bile edina formacija, ki je nastala samoiniciativno in iz potrebe po ohranjanju pogojev za preživetje. Drugače lahko presojamo legije, ki pa so že delovale organizirano ter z jasnimi nameni (tudi političnimi). Domobranci pa so nesporno prisegli kot vojaška enota pod nemškim vodstvom ter sodelovali z okupatorjem, verjetno bolj, kot si je želel marsikateri domobranec. Seveda podobno ločnico med posameznim borcem in vrhom vojaške skupine, ki ji je pripadal, potegnemo pri vsaki formaciji, tudi pri partizanih. Brez dvoma se je v njihovih vrstah borilo mnogo mož, ki so iskreno želeli pregnati okupatorja iz svoje zemlje ter jim je bilo za komunistično revolucijo malo mar (če so sploh vedeli zanjo). Težave se pojavljajo tudi zaradi zgodovinoписja samega; v desetletjih po vojni je podoba o domobranstvu vzdrževala aktualna politika, s čimer je ta tema postala predmet zlorabe in poenostavljanj (Mlakar, *Slovensko* 7). Preprostemu bralcu se zdi iskanje po zgodovinskih virih včasih pravo breme, saj se znajde v navzkrižnem ognju nasprotujočih si informacij. Brez iskanja olajševanja okoliščin se kljub vsemu zdi pomembno poudariti, da vsaka kolaboracija še ni sporna. Rings piše o taktični kolaboraciji, ki sodelovanje z okupatorjem izrablja s ciljem uničenja vladavine tujcev in težnje k ponovni svobodi ter preprečevanja množičnih pobojev (Rings v Griesser-Pečar 261). Okupirana država pač mora poiskati način preživetja. Dejansko so partizanske akcije izzvale salve okupatorskega nasilja nad civilnim prebivalstvom in v resnici so si člani SLS ob začetku vojne določili za eno od nalog tudi »iskanje modusa vivendi z okupatorjem« ter načrtovali, da bodo po koncu vojne okupatorja poklicali na odgovornost, do takrat pa poskušali rešiti čim več življenj in premoženja (Griesser-Pečar 85).

Omeniti velja tudi razlikovanje med »malim človekom« in politiki ter snovalci dogajanja. Precej ljudi se je pridružilo tisti vojski, ki je pač v njihovi vasi prva izvedla mobilizacijo, pri mnogih so odločitvi botrovale osebne izkušnje z nasprotno stranjo, ne glede na ideološko usmerjenost le-te, gotovo pa velik delež borcev niti ni vedel, kaj pravzaprav predstavlja zastava, pod katero se bori. In brez dvoma se je precejšnje število partizanov bojevalo v iskreni želji z domače zemlje pregnati okupatorja, ne da bi se zavedali, da se pravzaprav hkrati borijo za lastno komunistično prihodnost.

Nenazadnje pa velja omeniti tudi očitke OF, da so bili tudi sami z okupatorjem v precejšnjem stiku. Ne gre le za odkrit boj OF proti »beli gardi«, nasprotnikom komunizma, ob katerem so včasih v

kot postavili celo boj proti okupatorju (ob obleganju Kočevja so partizani Nemcem jamčili prost izhod iz mesta, če jim izročijo vse pripadnike bele garde (Nežmah, 2003), podobne težnje pa lahko zasledimo tudi v korespondencah vodilnih pri OF). Partizani so se z okupatorji pogajali tudi o izmenjavah ujetnikov, o uporabi mednarodnega prava v odnosih do narodnoosvobodilne vojske, o prenehanju nemških operacij v zameno za prenehanje partizanskih ... (Griesser-Pečar 362) Dokumentirano je celo dogovarjanje partizanov in Nemcev o nenapadanju, v katerem so Nemci za protiuslugo obljubljali, da bodo poslali domobrance na rusko fronto (Griesser-Pečar 366), pa tudi pogajanja o nenapadanju Nemcev na partizanske čete v zameno za prenehanje partizanskih napadov na del primorske železnice (Griesser-Pečar 369). Prva pogajanja so propadla, druga pa niti ne, vsaj če sklepamo po miru na železniški progi. V zgodovinskih učbenikih pa bomo tovrstne podatke vseeno težko našli.

Vidimo lahko torej, da je vprašanje o izdajalstvu še kako na mestu, v veliki meri tudi zato, ker s tem obdobjem zgodovine slovenski narod žal še nikakor ni razčistil, pa tudi zato, ker je pojem *izdajalca* dolgo časa krojila le ena stran.

2 POJEM IZDAJSTVO

Nekaj vrstic namenimo še pomenu pojma izdajstvo. Kot smo pokazali že v prejšnjem poglavju, odgovoriti na vprašanje »kdo je izdajalec?« ni tako enostavno. So bili komunisti, ki so izdali kralja in začeli načrtovati revolucijo, izdajalci ali so zgolj verjeli, da počnejo nekaj dobrega za narod? In poraženi preostanki vaških straž; so bili izdajalci, ker so prosili za pomoč Nemce, namesto da bi izbrali skoraj gotovo smrt pod streli komunističnega tabora? Kaj pa primer človeka, ki je bil prisilno mobiliziran v okupatorjevo vojsko in se je nato boril v njegovih bojnih vrstah; je tak človek izdajalec ali si je le želel preživeti? Podobnih primerov se v obdobju druge svetovne vojne na Slovenskem najde nešteto. So bile ženske, ki so šle k Italijanom prosit orožja za domačo vaško stražo, izdajalke? Če tega ne bi storile, bi morda ob naslednjem napadu partizanov umrl ravno njihov otrok ...

Čeprav se zdi, da se odgovor na vprašanje, kdo je izdajalec, spremeni vsakič, ko zamenjamo zorni kot pogleda na problematiko, vendarle poskušajmo opredeliti nekaj bistvenih vprašanj, s pomočjo katerih bi morda lahko prišli bližje trdnejšemu odgovoru. Gre sicer za vprašanja, ki so se pogosto pojavljala že v prejšnjih poglavjih (in se tudi še bodo), na tem mestu pa jih poskušajmo strniti v celoto.

Bistvena vprašanja, ki si jih moramo zastaviti, ko razmišljamo o izdajstvu, so naslednja: koga obravnavamo, kaj naj bi ta izdal, zakaj naj bi to storil in s kakšnim dejanjem naj bi zagrešil izdajstvo. V našem primeru se vrtimo okoli revolucionarnega in protirevolucionarnega tabora. Prvega predstavlja OF s komunisti na čelu, medtem ko so vidnejši predstavniki drugega politična stranka SLS ter njeni podporniki, pa tudi vse ostale skupine, ki so si prizadevale proti komunizmu. Pri tem je pomembno še posebej izpostaviti razliko med vodstvenim kadrom, ki je imel pregled nad dogajanjem ter je sprejemal taktične odločitve, ter med »malimi ljudmi«, ki pogosto niso poznali »višjih ciljev«, za katere so se morda nevede borili. Omeniti velja tudi mobilizirance, torej tiste, ki so v določeni vojaški skupini resda sodelovali, a so bili v to najverjetneje prisiljeni, celotno sliko pa dodatno razširijo tudi tisti posamezniki, ki so prestopili iz enega tabora v drugega. Kaj so naštetih subjekti izdali? Hipotetično je bilo možno izdati kralja in begunsko vlado, pa narod kot celoto, sočloveka (ne glede na narodnostno opredelitev), svoje lastne nazore in prepričanja ... Kot bomo videli v prihodnje, se včasih določene izdaje med seboj celo izključujejo; če bi nekdo želel ostati zvest narodu, mora na primer izdati svoja lastna načela ipd.

Zakaj je sploh kdorkoli karkoli izdal? Idealističen odgovor je, da zato, ker je iskreno verjel, da s svojim početjem dela nekaj pozitivnega, dosega neko višje dobro (zase, za svojo družino, svoj narod ...). Morda je bil v svoje početje zapeljan; s strani svojih nadrejenih mogoče ni dobil vseh informacij in si zato ni mogel ustvariti popolne presoje. Morda je tak človek preprosto brez osebnih načel in se je ravnal tako, kot je bilo trenutno najugodnejše zanj ter je iskal le svojo osebno korist (v nadaljevanju bomo videli, da je tak primer literarni junak Blaž). Izdajalec je bil morda izsiljevan ali pa je v vojni zmeda želel le odnesti celo glavo. Možno je tudi, da je videl pred seboj nek višji ideal (na primer komunistično revolucijo) in je zaradi tega živel po načelu, da cilj posvečuje sredstva. Možnih odgovorov, zakaj izdajati, je torej več kot dovolj.

Ostane nam še poslednje vprašanje: na kakšen način, s katerim dejanjem so si izdajalci zaslužili to ime? Najpogostejše je bilo verjetno prenašanje informacij, na tak ali drugačen način pridobljenih pri neki skupini, sovražnikom te skupine. Izdajalsko zveni tudi izrabljanje pooblastil za svoje osebne interese in koristi ter v tem kontekstu samovoljno izrekanje pravil, smrtnih in drugih kazni. Seveda pa ne moremo mimo sodelovanja z okupatorji in z vojskami totalitarnih režimov.

Možno je reči, da so vsa naštetá vprašanja deloma rešljiva: precej je odvisno od tega, kaj nam pomeni primarno vrednoto, kako je sestavljena naša osebna lestvica prioritet. Če je na prvem mestu »preživeti«, je pač vseeno, pod čigavo oblastjo. Če je na prvem mestu »ostati zvest partiji«, se stvar že spremeni. Bistveno vprašanje je torej, kaj je naša poglobljena vrednota, za katero smo pripravljeni žrtvovati – celo sebe?

3 AVTORJA ROMANOV

3.1 MIMI MALENŠEK

Malenškova velja za eno najbolj plodnih slovenskih pisateljic, prav tako plodna, razgibana in nenavadna pa je tudi njena življenjska pot. Rodila se je 8. februarja leta 1919 v Dobrli vasi na Koroškem, kjer je takrat živelo večinoma slovensko prebivalstvo. Njena starša sta se spoznala po sili vojnih razmer; oče se je v Dobrli vasi znašel kot ranjeni vojak, za katerega so skrbeli v provizorično urejenem sanatoriju, mati pa je na Koroško prišla kot begunka, saj so jih zaradi soške fronte izselili iz njihovih domov. Starša nista nikoli živela skupaj, Malenškova pa trdi, da oče njene matere ni nikoli pozabil. Ko je bila Mimi stara tri mesece, so jo prinesli k očetu na Gorenjsko v Podbrezje in tako je postala eden redkih nezakonskih otrok, ki so jih vzgajali očetje. Po materi je ohranila priimek Konič. Ko je bila stara okoli sedem let, je mati preko pisma poskušala navezati stik z njo, vendar se nista nikoli spoznali.

Njeno otroštvo v Podbrezjah je bilo po pisateljčinih besedah »resnično lepo, pravi božji dar« (Kušar 1194). Zanje so skrbeli oče in stari starši. Kmalu je začela tudi svojo bralsko pot – kot enega prvih literarnih podvigov se spominja Prešernovega *Orglarja*, ki ji ga je prebiral oče in ga je kmalu znala skoraj na pamet, doma so imeli tudi skrinjo mohorjev, ki jih je rada prebiral. Z očetom sta prebiral Stritarjeve in Jenkove pesmi ter druge slovenske klasike, poleg tega pa je rada listala tudi zgodovinske knjige. Ded je veljal za izobraženega in podjetnega in je pogosto kupoval knjige, tako da so imeli doma lepo zbirko (Kušar 1194). Knjige so cenili kakor »pilde«, božjepotne podobice, za Malenškovo so bile vse življenje »nekaj svetega« (Hočevár, 2008).

V ljudsko šolo je hodila v domačih Podbrezjah, kjer sta bila sošolca s pisateljem Karlom Mauserjem. Mnogo kasneje se ga spominja kot »tistega, s katerim sta prebrala vse knjige iz krajevne knjižnice« (Hočevár, 2008). Po ljudski šoli so jo vpisali v meščansko šolo v Tržiču, že čez eno leto pa jo prepisali na kranjsko gimnazijo, kjer zaradi bolezni starih staršev šolanja ni končala. Kasneje je opravila še trgovski tečaj.

Njen oče se je pozneje tudi poročil in Mimi je dobila mačeho, kasneje pa še dva polbrata in polsestro.

Pri devetnajstih se je poročila z Rihardom Malenškom, ki je bil skupaj s svojim očetom lastnik znane tovarne pohištva v ljubljanskih Dravljah. Za Malenškovo se je s tem začelo kratko obdobje

bogastva. Po poroki sta z možem odpotovala na poročno potovanje v Švico in Nemčijo, kjer sta po naključju prisostvovala nacističnemu vojaškemu sprevodu. Pisateljica je vse življenje ohranila spomin na grozo, ki se je ob takratnem doživetju lotevala, lahko izvemo v filmu *Gospa pisateljica, portret Mimi Malenšek* (Hren, 2009).

Med drugo svetovno vojno je Malenškova ostala sama s hčerko, saj je bil mož mobiliziran v nemško vojsko. Precej je pomagala partizanom, predvsem z lekarniškimi izdelki, kar pa njene družine ni rešilo pred povojnimi grozotami. Tasta in tašča (ki je bila po rodu Nemka) so takoj po vojni brutalno izgnali, nosečo svakinjo in svaka za eno leto zaprli, stanovanje in tovarno z vsem premoženjem, modernimi delovnimi stroji in izdelki pa so jim zaplenili. Mlada družina (med vojno sta z možem dobila še sina) se je v povojnem obdobju znašla v precejšnji stiski. Pisateljica je o tem kasneje povedala: »Mož je obupoval in se s tem ni nikoli sprijaznil. Jaz pa sem ga bodrila: Dva otroka imava! Morava plavati zaradi njiju, drugače bomo vsi štirje utonili. Hudo je bilo, a smo preživeli.« (Hočevár, 2008)

V tem času je poskušala najti tudi službo, kar je bilo zaradi dveh majhnih otrok težko. Zamenjala je več delovnih mest, nekaj časa je bila zaposlena tudi pri Filmservisu (v tem času je nastal njen scenarij za kratki film *Tržič: Biser med gorami*), nato pa se je popolnoma posvetila pisanju in kasneje tudi prevajanju. Pisala je seveda že prej, saj je prvo knjigo izdala še v najstniških letih, pa tudi med vojno je imela doma skrit pisalni stroj, ki ga je redno uporabljala.

Leta 1947 je na Potrčevo povabila vstopila v Društvo slovenskih pisateljev, kjer je prijateljevala s Ferdom in Jušem Kozakom, Pavlom Golio, Francetom Bevkom, Bogomirjem Magajno ... Dobra prijateljca sta bila tudi s pesnikom in umetnostnim zgodovinarjem Antonom Vodnikom; preko njega je dobivala v branje evropsko literaturo, ki jo je Vodniku posojal Kocbek, pa tudi pesniške zbirke modernih pesnikov. Vodnik jo je navdušil nad Eliotom, Poundom in Dylanom Thomasom (Hočevár, 2008). Nasploh je veliko brala: skozi njene roke so šla dela Dostojevskega, Tolstoja, Dickensa, Joycea, Kafke, Faulknerja, Pasternaka ... Na poseben način pa so jo očarali Nordijci, zlasti Sigrid Undset in Selma Lagerlöf.

O povojni pisateljski izkušnji Malenškova pravi, da je bilo skorajda petnajst let popolnoma vse povezano s politiko in Osvobodilno fronto; pisalo se je samo o partizanih in NOB, seveda v superlativih in s polno mero pretiravanja. V že omenjenem filmskem portretu o Malenškovi

izvemo, da ji je bilo v tem obdobju tudi prepovedano pisati za Mohorjevo družbo, kar jo je še posebej prizadelo, saj je to založbo precej cenila (Hren, 2009).

Svoja »najboljša leta«, kakor jih je opisala sama, je preživela v središču Šentvida v Ljubljani, kjer je končno imela izpolnjene vse pogoje za pisanje; otroka sta odrasla, imela je svoj prostor ter možnost pisanja pozno v noč. Kasneje je pripovedovala, da je pogosto do treh zjutraj med pisanjem poslušala bitje zvona šentviške cerkve in ob tem razmišljala o minljivosti časa (Hren, 2009).

Za roman *Sonce je obstalo*, ki je izšel leta 1964, je prejela Župančičevo nagrado, SAZU pa jo je tudi dvakrat predlagala za Prešernovo nagrado.

Pred smrtjo je precej let živela v Ljubljani na Prulah, od življenja pa se je poslovila 13. aprila 2012. Na lastno željo je pokopana v Podbrezjah.

Nekaj mesecev pred svojim devetdesetim rojstnim dnem je v pogovoru povedala: »Imam notranje zadovoljstvo, da sem za svoj narod nekaj naredila. Mojemu slovenskemu narodu sem želela dati več samozavesti in notranjo moč, da vendarle nismo le narod hlapcev.« (Hočevar, 2008)

3.1.1 PISATELJSKA POT

Malenškova je bila izjemno produktivna avtorica, ki je v šestdesetih letih pisateljevanja izdala preko trideset knjižnih del, tematsko razdeljenih na romane in povesti s kmečko in delavsko vsebino, na zgodovinske in biografske romane ter na romane, ki opisujejo dogajanje in usode ljudi med drugo svetovno vojno. Glušičeva sicer njeno poglobljeno literarno usmeritev deli na biografski, zgodovinski in družinsko-kronikalni roman (Glušič, *Sto slovenskih* 130). Prav k bogati tradiciji slednjih, kronikalnih romanov v slovenski književnosti je Malenškova poleg Mire Mihelič, Iva Zormana, Miška Kranjca in Bogdana Novaka mnogo prispevala (Glušič, *Slovenska* 184). Pri pisanju se je držala načela, da Slovenci ne moremo uvažati tujega bistva, ampak ga moramo najti v svoji zemlji in v domačih ljudeh (Kušar 1202).

O pisanju svojega obširnega opusa (kar šest njenih del se uvršča med petnajst najdaljših slovenskih romanov) je nekoč povedala: »Včasih sem imela vneta oba ramenska sklepa, vendar na roko nisem hotela pisati. Oddajala sem čiste rokopise, zato sem še pretipkavala. Za mano nikoli ni nihče

popravljal, niti jezikovno. Zgodovinski roman ne more biti kratek.« (Kušar 1199) Svoja prva dela je sicer podpisovala s psevdonimom Mimica Zagorska, pa tudi z dekliškim priimkom Konič.

Njeno prvo objavljeno delo je domačijska povest *Pesem polja*, ki jo je Malenškova v mladih letih pisala za podlistek glasila Vzajemne Naša moč, leta 1937 pa so jo zaradi dobrega odziva bralcev izdali še kot samostojno knjigo.

Zasnovi zgodovinskih in biografskih romanov se je posvečala zelo temeljito. Pri literarizaciji zgodovinskih dejstev je z veliko natančnostjo zbirala gradivo, se poglobljala v arhive in druge zgodovinske vire ter raziskovala življenjske navade, predmetni in doživljajski svet preteklosti (Hočevar, 2008). O tem je spregovorila tudi v pogovoru za Sodobnost, ko je šaljivo pripomnila: »Dobro sem se zavedala, da si nekateri mislijo, ena babnica nekaj piše, in prežijo na vsako mojo napako. Vendar nisem naredila nobene, ker mi je bila zgodovina od nekdaj pri srcu in že kot otrok sem jo prebirala.« (Kušar 1193) Njeni zgodovinski motivi so razvejani, sestavljeni iz dokumentiranih sporočil, zgodovinske neznanke pa dopolnjene s pisateljičino pripovedno spretnostjo (Glušič, *Sto slovenskih* 130). Po mnenju Glušičeve prav ravnovesje med kronikalnim gradivom in vmesnimi literarnodomišljijjskimi deli pripovedi kaže na ustvarjalkino moč pri pisanju romanov (Glušič, *Sto slovenskih* 130). Pisala je o Karantancih (*Bratstvo*, 1957), o pokristjanjevanju (*Črtomir in Bogomila*, 1959), o marčni revoluciji (*Marčni veter: Freska iz »pomladi narodov«*, 1988), Noriškem kraljestvu (*Noriška rapsodija*, 1968) ... Težavam obrtnikov in delavcev v času industrializacije se je posvetila v *Vignjencih* (1978), *Skobcih nad dolino* (1985), *Purgarjih* (1987) in *Sinovih predmestja* (1938).

Tudi v biografskih romanih je bila tematsko izredno široka: pisala je o Trubarju (*Plamenica*, 1957), Tomažu Hrenu (*Inkvizitor*, 1964), skladatelju Jakobu Gallusu (*Poslušaj, zemlja*, 1968), o Ketteju in Murnu (*Pojočiči labodi I in II*, 1970–71), o čebelarju Antonu Janši (*Zlati roj*, 1988), o Prešernu (*Pesnikov nokturno*, 1992) ... Značilnost njenega pisanja je bogato opisovanje duha časa in intenzivno predstavljanje človekovih značajev. »Čemu svetli liki samo z ene strani, ko pa me je zanimal človek sam na sebi, v svojih mejnih situacijah, v odločitvah, ciljih, namenih, v veselju in žalosti«, je o tem povedala sama.

Pomembna prvina njenega pisanja je detajl; pripovedna situacija je pomembnejša od dogajanja, opis osebe pomembnejši od njene notranje predstavitve, del pomembnejši od celote (Glušič, *Sto slovenskih* 130). To velja tudi za delež njenega opusa, posvečen vojnim temam. Med tovrstnimi

romani je posebne omembe vreden prav roman *Temna stran meseca*, o katerem Glušičeva zapiše, da mu vojaške operacije in človeški liki dajejo notranjo dinamičnost, nepristransko pisateljičino opazovanje pretresljivega boja pa ustvarja literarno močno fresko vojnega dogajanja (*Sto slovenskih* 130). Več o njegovi kritiki in recepciji pa v naslednjem poglavju.

Vojna tematika zaznamuje tudi več pisateljičinih romanov z družinsko snovjo (na primer trilogija *Sonce je obstalo*, 1976, za katerega je leto po izidu prejela Župančičevo nagrado), ki pogosto tematizirajo pomembna doživetja glavnih oseb, kot so izseljevanje, taborišča, zapori, sodelovanje s partizani ... V ta del opusa Malenškove spadajo tudi romani *Matjaž* (1949), *Prelom* (1950), *Daj mi roko, pomlad* (1957) ... Fabule se večinoma iztečejo z nagrajevanjem dobrega in kaznovanjem zla; pogosto so napete, a se zaključijo v pomirjujočem in srečnem koncu.

Pisateljica se je dotaknila tudi mladinske književnosti (*Tecumseh*, *Podlesnice*, *Lučka na daljnem severu*, *Počitnice v Bayangi*), njeno zadnje izdano delo pa je zbirka enajstih kratkih zgodb z naslovom *Ko dozori jerebika* (2009), v katerih opisuje spomine na lastno življenje.

Junaki romanov Malenškove niso sanjači in ne blodijo sklonjenih glav v neznano, prav tako niso preveliki zanesenjaki, ki bi hrepeneli k neuresničenim idealom. Predstavljajo realistični del človeštva, trezni pa so tudi v ljubezenskih zgodbah in pri življenjskih odločitvah (Glušič, *Sto slovenskih* 131). Ker so romani polni opisov, drobnih detajlov, dolgih retrospektiv ter stilne okrašenosti, pogosto niso lahko branje, saj je včasih nekoliko težje slediti rdeči niti pripovedi. Glušičeva jih opiše kot »ogromna platna, na katerih so posuti prizori in detajli, drug ob drugem pa sestavljajo zgovorno pripoved«. (Glušič, *Sto slovenskih* 131)

Po vojni se je Mimi Malenšek ukvarjala tudi s prevajanjem. Med drugim je prevedla dela Sillanpää, Bergengruena, de Hartoga, Bredla, Kiegerja, Karla Maya ...

Nekaj let pred smrtjo je o svoji pisateljski poti dejala: »Svojih knjig ne bi popravljala. Nekaj stvari iz svojega opusa bi črtala, recimo tisto, kar smo pisali takoj po vojni po smernicah socializma. Čeprav so zahtevali od pisatelja, da se je prilagajal določenim shemam, se sama tako daleč nisem spustila, da bi okrnila pripovedim njihovo literarno vrednost, osebam pa njihovo človeško verodostojnost. Vsekakor sem bila dovolj kritična. Zanimal me je resnično samo človek v nekem obdobju, zato po tej plati danes ne bi preklicala nobene svojih knjig.« (Hočevár, 2008)

Kljub visokim nakladam svojih romanov je prve ponatise dočkala šele malo pred svojim devetdesetim letom, ko so ponatisnili *Plamenico* – brez kakršnihkoli popravkov, tudi jezikovnih, in to petdeset let po prvem izidu.

3.1.2 ODZIVI NA PISANJE MALENŠKOVE (PREDVSEM NA ROMAN TEMNA STRAN MESECA)

V že omenjenem dokumentarnem filmskem portretu o sebi Malenškova pravi, da se je pri pisanju držala Prešernovega verza »Pusti peti mojga slavca, kakor sem mu grlo ustvaril«. Sploh v povojnem obdobju ji je to večkrat prineslo težave. V istem filmu namreč zatrjuje: »Včasih sem napisala tudi kaj, kar ni bilo vsem všeč, kar je včasih povzročilo zaprta vrata založb. V eni takih »zaprtih faz« sem šla delati k filmu.« (Hren, 2009) Pravi, da kritik nikoli ni jemala resno, saj bi verjetno prenehala s pisanjem, če bi si dopustila, da bi jo potrle. Zanja je bila ne glede na mnenja kritikov največja spodbuda k nadaljnjemu pisanju velikanska naklada njenih knjig in dejstvo, da jih »založbam nikoli ni bilo treba voziti v papirnico Vevče«. (Hočevár, 2008)

Največ prahu je dvignil leta 1960 izdani roman *Temna stran meseca*. Nekateri trdijo, da se je Malenškova s tem delom prva lotila problema domobranstva in vojnega romana zunaj poveličevanja NOB (Hren, 2009), čeprav sta ji tesno ob boku tudi Kranjec z romanom *Za svetlimi obzorji* (ki je pri isti založbi izšel istega leta) ter Mauser s trilogijo *Ljudje pod bičem* (kot nadaljevanka je ta roman v svoji prvotni obliki izhajal med letoma 1949 in 1951). Roman o turjaški bitki in spopadih je vsekakor bil drugačen od večinske literature tedanjega časa (v argentinskem Meddobju leta 1961 zasledimo komentar, da je »prejšnje leto izšlo osem novih romanov, ki večinoma slonijo na partizanski tematiki in se še vedno držijo črno-bele tehnike«) (Jevnikar 234). Jevnikar v komentarju k *Temni strani meseca* v isti reviji trdi, da sta glavna protagonista romana (Boštjan Logar in Bačar) predstavljena pristransko, saj naj bi se avtorica že v začetku romana postavila na njima nasprotno stran. Roman se mu sicer zdi »tak kot vsa njena tovrstna dela: predvsem je fabulistika, zgodbe zna zapletati in razpletati, premalo pa se pogloblja v notranjost nastopajočih oseb. Tudi ne zna podati resnične podobe razgibanih vojnih časov in razmer. Boljša je v zgodovinskih delih.« (Jevnikar 235)

Kritiki romana se je posvetila tudi Danica Ževart leta 1961 v Naši sodobnosti. Presodila je, da »*Temna stran meseca* nikakor ne sodi med njene najslabše tekste«, da pa je Malenškova značajsko slabo razvila glavnega protagonista; Ževartovi se namreč zdi »neveden, mlačen in neorientiran«. Presodi, da delo v celoti prevzema razumevajoč odnos do ljudi, najbolj pa jo zmoti obširnost spominskih retrospektiv: te naj bi zasenčile osrednje dogajanje, trgale rdečo nit in jemale bralcu potrpljenje. Kritiko zaključi z ugotovitvijo, da je »škoda, da glavni lik ni bolj izdelan in da celota ni bolj dognana – v tem primeru bi namreč to lahko postal roman ljudi, ki so se zaradi razrednih interesov vključili v kontrarevolucijo, in tistih, ki so bili njihovo orodje, žrtve.« Kritika Ževartove je sicer očitno ideološka, saj pripadnost partizanom oziroma domobrancem večkrat označi kot »pravo oziroma napačno odločitev«.

Po besedah Malenškove same je roman slabo ocenil tudi Andrej Inkret; govoril je o inflaciji besed in premajhni napetosti (Kušar 1200).²

Nasprotno pa se je avtorici v *Slovenski književnosti 1945-1965* zdelo, da se v *Temni strani meseca* »spoznanja o moralnih razpotjih mladega človeka – intelektualca v vojnem času /.../ razvijejo do tolikšne izčiščenosti, da tekst lahko štejemo za pisateljčino najboljše delo poleg obeh biografskih romanov (Glušič et al. 283).

Malenškova je o težavah, ki jih je imela z omenjenim romanom, govorila tudi sama. V pogovoru s Kušarjevo je dejala: »Knjiga je bila pri priči razprodana. Izdala jo je Državna založba Slovenije in takrat je bil direktor Ciril Vidmar, akademikov brat. Pri izročitvi rokopisa ni bilo nobenih težav. Tudi Vladimir Kavčič je bil takrat tam in Kajetan Kovič in te fante je očaral moj slog. To je bilo nekaj popolnoma drugega kot takratna partizanska literatura, saj sem bila prva, ki je pogledala na drugo stran.« (Kušar 1201) Pisateljica je trdila, da je roman napisala na osnovi dokumentov in pričevanj ljudi, ki jim je zaupala. (Hočevar, 2008) V *Temni strani meseca* se je po lastnih besedah najodločneje oddaljila od nenapisanih, pa vendar pričakovanih meril – pokazala je, da stvari med vojno niso bile tako enoplastne, kot so jih takrat prikazovali, in »še danes bi to podpisala z obema rokama«. (Hočevar, 2008) Trdi, da so bila njena izhodišča za tisti čas tvegana, roman pa je bil »oporečniški« in je zbudil veliko hude krvi. Zanimiva je njena izjava, da je verjela, da lahko tudi

² Podatka, ki ga sicer pisateljica sama omenja v intervjuju z Meto Kušar v *Sodobnosti*, ni bilo mogoče preveriti v nobeni izmed dostopnih podatkovnih zbirk, niti ni bilo mogoče zaslediti Inkretovega komentarja na omenjeni roman v nobeni knjižni zbirki njegovih kritik.

v našem prostoru izide roman, ki obravnava drugo, domobransko stran – pri tem se sklicuje na Šolohova; če je on lahko v *Tihem Donu* pisal o kozaškem življenju, imamo po besedah Malenškove tudi Slovenci lahko roman, ki bo predstavil stvari takšne, kot so. (Hočevvar, 2008)

Malenškova spregovori tudi o sankcijah, ki naj bi sledile izdaji romana. Trdi, da je knjiga povzročila veliko zamero in je prepričana, da jo je pred zaporom rešilo le nekaj dovolj močnih prijateljev. »Pisateljski kolega mi je povedal, da je Ivan Maček tolkel po mizi in zahteval, da me naučijo kozjih molitvic, kar je pomenilo, da me je treba zapreti,« pravi v pogovoru s Ksenjo Hočevvar. V že prej omenjenem dokumentarnem filmu pa v šali doda, da so morali menda paziti, da iz nje ne bodo naredili drugega Pasternaka. S stališča zgodovinske verodostojnosti *Temne strani meseca* je zanimivo pričevanje Malenškove o tem, kako je roman komentiral Matevž Hace: »O, ti presneta baba, kako si pa vse to izvedela in odkrila?! Jaz sem bil tam s Prešernovo brigado, ko smo osvojili Turjak, pa ne bi mogel kaj več povedati.« (Hočevvar, 2008)

Nasprotno od trditev Malenškove pa Dolgan zatrjuje, da roman *Temna stran meseca* ob izidu ni vzbudil nobenih ideoloških reakcij (kot jih je na primer Kocbekova zbirka novel), saj da je ostal v mejah dovoljenega in jih tudi utrjeval. Dolgan trdi, da je z likom dvomljivega, idejno razcepljenega in v belogardizem ne povsem prepričanega intelektualca Malenškova oblast pomirila na dveh ravneh; intelektualce je prikazala kot nezanesljive udeležence revolucije, z distanco lika do kolaborantstva pa je bil lik tudi po tej plati sprejemljiv (Dolgan 252).

Po izdaji romana naj bi Malenškova za nekaj let pristala na »črnem seznamu«, njenih del pa se ni smelo tiskati. Alenka Puhar trdi, da je besedilo padlo v molk in ostalo neopaženo; po njenem mnenju so se oblasti odločile, da je v danem primeru bolje potihniti, kakor pa iz romana narediti afero (Hren, 2009).

3.2 KAREL MAUSER

Pisatelj Karel Mauser je na Slovenskem še vedno malo znan, čeprav njegova pisateljska bera ni tako majhna. Temu najverjetneje botruje dejstvo, da je bilo v povojnih letih na spisku prepovednega gradiva kar dvaindvajset njegovih del, s tem pa je bil tako rekoč prepovedan tudi on sam.

Rodil se je 11. avgusta 1918 očetu Francu Mauserju, po poklicu orožniku, ter materi Heleni Triler. Karel je bil drugi otrok, kasneje pa so se družini rodili še trije. V Karlovem prvem razredu osnovne šole so se preselili v Podbrezje, kraj, ki se je kasneje neprestano pojavljal v pisateljevem literarnem ustvarjanju. Tu je Karel opravil štiri leta podeželske osnovne šole in tudi tako imenovani ponavljalni razred, pa tudi prišel svojo pot v svet literature. V njegovih avtobiografskih črticah beremo, da je prebral vse knjige, kar jih je hranila njihova kaplanija (predvsem povesti Spielmanna in Schmida), pa tudi Poslednjega Mohikanca, poleg tega pa kot šolar srečeval tudi tam živečo Mimi Konič, kasneje Malenškovo.

Karel je leta 1929 šolanje nadaljeval na Kranjski realni gimnaziji, kjer pa ni dokončal zadnjega letnika, niti opravil velike mature. V tem času je začel tudi s svojim zgodnjim literarnim ustvarjanjem; na spodbudo profesorja slovenščine Tomšiča je začel pisati prve poskuse poezije, jih tudi poslal na uredništvo Mladike, a niso bili objavljeni.

Mauser je osmi razred ponavljal v Ljubljani na Vegovi gimnaziji. V Ljubljani je živel precej ubožno, v njegovih črticah lahko beremo, da večkrat le ob čaju. Na Vegovi realki ga je k pisanju naprej spodbujal tamkajšnji profesor slovenščine pesnik in kritik France Vodnik, v ta čas pa datirajo tudi njegove prve objave v mladinski reviji Mentor. V dijaških časih se je v različnih literarnih krožkih srečeval z mnogimi kasneje uglednimi literati, na primer z Zorkom Simčičem, Dušanom Pirjevcem, Jankom Modrom, Jožetom Brejcem Javorškom ...

Po opravljeni maturi se je leta 1939 vpisal v ljubljansko semenišče in tudi aktivno sodeloval v dobrodelnih akcijah Vincencijeve konference; v tako imenovani Sibiriji na Barju je obiskoval najrevnejše družine in jim nosil hrano in oblačila (te svoje izkušnje kasneje vplete v roman *Kaplan Klemen*). Sicer je v študijskih letih nadaljeval s pisanjem poezije in nekaj kratke proze, objavljajl pa je v rokopisnem listu Mlada setev, nekoliko še vedno v Mentorju, pa v mladinski reviji Vrtec ter študentski reviji Naša zvezda. Po letu 1941 se je odločil, da ostane v Ljubljani, torej v italijanski

okupacijski con. Tako je počitnice začel preživljati v Dobropolju pri kmetih, ki so med počitnicami k sebi vzeli begunske študente z Gorenjske in Štajerske – Mauserja so k sebi vzeli Štupnikovi iz Zdenske vasi (tako priimek Štupnik kot tudi Zdenska vas se kasneje v Mauserjevem pisanju še večkrat pojavita). V Dobropolju se je Karel spoznal z Ivico Fabiani, s katero sta začela prijateljevati, kar je bilo za mladega bogoslovca nekoliko nenavadno.

Študijsko leto 1942/43 je bilo prelomno; Karel je sestavil svojo prvo pesniško zbirko *Prva piščal*, zaradi katere ga je Tine Debeljak uvrstil med dominsvetovce. Napisal je tudi več črtic z vojno tematiko; nekatere so bile kasneje v času njegovega begunstva objavljene v Koroški kroniki. Najbolj dramatično pa je Mauserja zaznamovala turjaška tragedija. Ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je bil na počitnicah v Zdenski vasi in se je z drugimi bogoslovci tudi sam znašel v turjaškem gradu, kjer je prevzel delo bolničarja. Po predaji so ga zaprli v kočevske zapore, kasneje pa v stiški samostan. Tam se je srečal tudi s Ksaverjem Meškom. Med veliko novembrsko ofenzivo je samostan padel pod nemško oblast, Karel se je vrnil v Ljubljano in po težji bolezni sprejel tudi odločitev o izstopu iz bogoslovja. Zaposlil se je pri Ljudski knjigarni, prevedel Federerjev roman *Gora in ljudje*, napisal pa je tudi precej črtic s turjaško tematiko (osrednja figura je povsod Mauserjev prijatelj France Kadunc, ki je bil na Turjaku kot ranjenec ubit po predaji) in že tudi prve povesti.

V začetku leta 1945 se je poročil z Mimi Habjan in se preselil v Štepanjsko naselje. Tik pred koncem vojne je bil v Ljubljanski tiskarni zajet kot nemški talec, nato pa sta z ženo načrtovala pot v Avstrijo, a načrt zaradi bolezni ni uspel. Nova oblast je Karla za tri tedne zaprla, kasneje pa bi lahko sprejel službo učitelja, a zaradi upora proti novi oblasti tega ni želel in je družino raje preživel s fizičnim delom na okoliških kmetijah. Rodila se mu je tudi prva hči Helena. Decembra 1945 so celotno družino Mauser novi oblastniki izgnali iz države; odpeljali so jih v bližino madžarske meje ter jih pustili tam. Mauserjevi so v snegu z dvomesečnim dojenčkom prepešali pot do Gradca in tamkajšnjega begunskega taborišča, kjer se je začela njihova begunska pot. S fizičnim delom ob in vsesplošnem pomanjkanju so se preživljali v različnih koroških taboriščih, Mauser pa je v tem času kljub izredno težkim razmeram začel objavljati svoje črtice in povesti v Koroški kroniki. Nekaj jih je izšlo tudi v knjižni obliki (povest *Rotija*, novela *Sin mrtvega*, kmalu pa še *Prekleta kri*, njegovo najobsežnejše delo tega obdobja). Ko se je leta 1947 obnovila Mohorjeva v Celovcu, je Mauser začel objavljati tudi tam in si s tem prislužil nekaj dodatnega

denarja. V letu 1947/48 pa je pisatelj zasnoval in napisal eno svojih najboljših del, roman *Kaplan Klemen* (z več avtobiografskimi elementi). V tem obdobju je začel prijateljevati tudi s švicarskim pisateljem Schmidom, ki se je prav zato, da bi lahko bral njegovo pisanje v originalu, naučil slovenščine.

Mauserjevi so se sčasoma odločili za selitev v Cleveland, kjer si je Karel našel delo v tovarni svedrov; tudi to delo popisuje v svojih črticah, kajti s pisanjem je nadaljeval takoj po prihodu v ZDA in se ga je trdno oklepal vse do smrti. Še naprej je ohranjal povezavo s Celovško Mohorjevo in zanjo pisal večerniške povesti, zaradi katerih je bil bran v večini slovenskih domov po svetu (v domovini je bil prepovedan), hkrati pa si je s tem na nek način tudi zbijal literarno oceno; večernišstvo pač ni najelitnejše pisanje, sploh pa ne v drugi polovici dvajsetega stoletja, ko je Simčič snoval *Človeka na obeh straneh stene* in Jurčec *Ljubljanski triptih*.

Mauser je bil ves čas literarno aktiven (pisal je za Ameriško domovino, sodeloval pri Slovenskem odru, pisal v različne zbornike, ki so jih izdajali emigranti, še vedno je Družina in dom – kasneje Vera in dom – izdajala njegove podlistke). Prijatelju Tinetu Debeljaku je v pismih večkrat potožil, da mu za pisanje ostajajo le noči in redke proste ure, prav tako pa (sploh v začetnih letih) emigrantski pisatelji običajno niso prejeli pretirano velikih honorarjev, če so jih sploh dobili – razmere so bile pač takšne, da so pisali, tiskali in izdajali predvsem iz ljubezni do domačega jezika in literature (Pibernik 88). Vedno pogostejše pa so se pojavljale kritike njegovega utilitarističnega in večerniškega pisanja in Mauser se je znašel v sporu z argentinskimi pisci slovenskega zdomstva, s katerimi so bili že od začetkov programsko navzkriž – Mauser je namreč zagovarjal idejo, da mora biti literatura dostopna čim širši množici ljudi.

Približno v tem času je nastajala zadnja verzija *Ljudi pod bičem*, sočasno pa so Mauserja pretresale vedno močnejše razprtije med zdomci, tudi glede odnosa do obiskov kulturnikov iz domovine (Mauser je bil do njih izrazito odklonilen).

V naslednjih letih je Mauser obiskal Koroško, Trst in Gorico, s čimer je bil po izgnanstvu najbližje domovini, po kateri je močno hrepenel. V tem obdobju je napisal še nekaj povesti, najzanimivejše pisanje pa je morda roman *Razdrto gnezdo*, ki se vrača v povojni čas pisateljeve domovine. Na prošnjo nekaterih je začel le malo pred svojo smrtjo pisati tudi roman o Baragi, ki pa ga ni nikoli dokončal. Prehitela ga je namreč kap, zaradi posledic katere je umrl 21. januarja 1977.

3.2.1 PISATELJSKA POT

Mauserja med slovenskimi bralci poznajo predvsem ljubitelji Mohorjevih večerniških povesti; njegova proza je bila do nedavnega znana več ali manj le v zamejskih in izseljenskih krogih. Njegov literarni opus sicer obsega tri romane, več povesti, novel in črtic ter eno pesniško zbirko. V svojem pisateljskem razvoju se je približal smeri kmečke domačijske povesti; dobro obvlada fabuliranje, opise dramatičnih dogodkov in portretiranje preprostih kmečkih ljudi – nosilcev pisateljevih sporočil in zgledov. V ta opis spadajo njegove povesti *Rotija* (1947), *Jamnik* (1953), *Velika rida* (1955), *Razdrto gnezdo* (1972) ... Glušičeva Mauserjev slog primerja s Finžgarjevim in Jalnovim, nekoliko tudi z Bevkovim in Pregljevim (Glušič, *Sto slovenskih* 132).

Literarno najuspešnejši in tematsko pomembni mejniki v Mauserjevem ustvarjanju so romana *Sin mrtvega* (1947) in *Kaplan Klemen* (1965) ter trilogija *Ljudje pod bičem* (1963, 1964, 1966). Zadnji dve deli sta nastajali približno sočasno, vendar je *Kaplan Klemen* v slovenščini izšel relativno pozno (prej so ga namreč natisnili v nemščini in španščini kot pa v materinščini). Vsaka tri omenjena dela pokažejo na najmočnejše točke Mauserjevega pisanja. To so močna karakterizacija literarnih oseb, opisovanje narave in poetičnih razpoloženj ter povezovanje slednjih z občutji likov. Omembe vredna je tudi upodobitev človeških usod v burnem vojnem in povojnem obdobju, ki je bila lahko zaradi pisateljevega življenja v tujini drugačna kot pisanje domačih avtorjev. Literarna zgodovina prav Sina mrtvega in Ljudi pod bičem omenja kot pisateljevi najkvalitetnejši deli (Hajnšek et al. 141, Glušič, *Sto slovenskih* 132).

Zanimivo je Mauserjevo pisateljevanje v času njegovega življenja v koroških begunskih taboriščih. Pibernik navaja, da so mu za literarno ustvarjanje ob težaškem fizičnem delu ostale le noči, v katerih je pisal lačen, z od celodnevne dela odrevenelimi prsti, na lesenem zaboji in tako reven, da si je pogosto težko privoščil celo pole papirja (Pibernik 60). Kljub temu je v tem obdobju napisal nešteto črtic in precej povesti, v veliki meri povezanih z vojno tematiko, ki je zelo močno tlela v njem. Objavljal je v različnih revijah, njegova dela pa so tudi prevajali ter objavljali v tujih revijah (na primer v *Die Furche*).

Mauser je po selitvi v ZDA pogosto poudarjal, da je njegovo pisanje namenjeno ljudem, predvsem pa ohranjanju slovenske besede med zdomci. Eden njegovih poglobitnejših ciljev je bila zato branost. Zaradi takšnega stališča je večkrat prihajal v spor z drugimi strujami med slovenskimi zdomci, predvsem z argentinsko skupnostjo, kasnejšo ustanoviteljico Slovenske kulturne akcije.

Ti so namreč mnogo bolj težili k zasledovanju sodobnih literarnih tokov. Mauser se v pismu Tinetu Debeljaku o tej temi sprašuje z naslednjimi besedami: »Visoka umetnost brez bravcev ali preprosta z bravci. Kaj je naša naloga?« (Pibernik 150) Do večjega nesoglasja med stranmi je prišlo, ko je SKA pod Debeljakovim vplivom izdala Mauserjeve večerniške *Jerčeve galjote* (1958), ki so izšli istočasno z *Ljubljanskim triptihom* Rude Jurčca. Leta 1954 ustanovljena SKA je namreč v svoj program zapisala, da želi »dvigniti slovensko emigracijsko književnost na evropsko gladino«. V tem času so v Meddobju objavili izsledke raziskave med zdomskimi intelektualci, v katerih je bil Mauser ocenjen relativno dobro, njegovo pisanje pa različno: povesti na splošno slabše, črtice pa večinoma odlično.

Mauser je po selitvi v ZDA objavljajl v Ameriški domovini, pisal za Slovenski oder, v zbornik Svobodne Slovenije, včasih tudi v Meddobje. Ves čas je tudi ohranjal vez s Celovško Mohorjevo. V prvih letih emigracije so se literati soočali predvsem z zahtevno nalogo pridobivanja sredstev. Pri tem se je poznala tudi projugoslovanska prokomunistična propaganda Luisa Adamiča in njegovega kroga. Mnoge knjige so bile tako na začetku natisnjene v »domači tehniki«, torej na roke, enako so bile tudi zvezane (izmed Mauserjevih so bile na primer takšne zbirka črtic *Pšenični klas* in že omenjena povest *Velika rida*, obe prepredeni z navezanostjo na domačo zemljo, pa tudi roman *Večna vez*, ki pa se že navezuje na ameriško tematiko ter tematizira begunstvo in zdomstvo). Pisateljevo življenje v ZDA sicer ni imelo več tako močnega vpliva na izbiro tematike, o kateri je pisal; praktično vse avtobiografske elemente (razen seveda domotožja in ljubezni do domovine s stališča zdomca) je črpal iz časov svojega življenja v rodni krajih.

Ob desetletnici Mauserjevega pisateljavanja v zdomstvu je Debeljak v Zborniku Svobodne Slovenije objavil »Skico za Mauserjev literarni portret«, v katerem ga je opisal kot domačijskega pisatelja, za katerega je značilen opisni realizem, tudi naturalizem, vedno pa idealizem glede na moralni svet. Tudi on ga je primerjal s Pregljem in Bevkom ter dodal, da Mauser ostaja vitalist, poln duhovne globine, baročnega sloga in baladne poezije (Pibernik 101).

Celotno Mauserjevo pisanje je prepredeno tudi z njegovo nazorsko usmeritvijo: z ideali vere je prežl vrednotenje človekovih odločitev in dejanj. Glušičeva opozarja tudi na njegovo posvečanje ženskim likom, ki imajo pogosto odločilno mesto močnih, ljubečih in moralno preskušanih oseb (to na poseben način velja prav za trilogijo *Ljudje pod bičem* in eno glavnih protagonistk, učiteljico Silvo) (Glušič, *Sto slovenskih* 133).

Pomemben element Mauserjevega pisanja je tudi avtobiografskost. Sploh snov za črtice je pogosto črpal neposredno iz svojega otroštva, preživljanja vojnih tegob, begunstva in življenja v tujini. O romanu *Kaplan Klemen* je pisatelj zapisal: »Veliko je moje zgodbe. Skoraj vse. Le prenesel sem vse, kar sem moral, zakaj mnogi so še živi in bi jim resnica ne bila ljuba.« (Pibernik 53) Iz svojega življenja je Mauser pogosto jemal tudi osebna imena ter kraje dogajanja. Avtobiografskih elementov pa je polno tudi v *Ljudeh pod bičem*; omeniti velja Podbrezje, kraj avtorjevega odraščanja, podobno tudi Dobropolje, kjer je preživel počitnice v študentskih letih. Iz tega časa izvira njegovo prijateljevanje s Francetom Rekarjem, ki je bil zares ubit na Turjaku in mu je Mauser v trilogiji postavil lep spomenik z likom, ki odigra prelomno vlogo. Avtobiografska pa je seveda tudi celotna turjaška saga, saj je Mauser o njej pisal iz osebne izkušnje. Na načelnem področju pa ne moremo mimo odločitve lika Viktorja Žalarja, ki se odloči, da iz upora proti novi oblasti ne bo več poučeval. Enako je po koncu vojne storil tudi avtor sam.

3.2.2 NASTANEK TRILOGIJE *LJUDJE POD BIČEM*

Na poti do končne podobe romana lahko govorimo o treh verzijah. Prva je bila napisana v koroškem taborišču, označena kot »roman iz italijanske okupacije« ter je pod psevdonimom Štefan Gornik izhajala v mesečniku Družina in dom med letoma 1949 in 1951. Zgodba se v celoti osredotoča na Silvo Miklavc, konča pa se z njenim odhodom v Dobropolje. Pisatelj se je ognil tematizaciji revolucije in protirevolucije, pa tudi opisu dogajanj v Ljubljanski pokrajini po septembru 1943. Zanimalo ga je predvsem notranje življenje oseb, njihovi značaji in notranji razvoj, ki so ga osebe doživljale v času trpljenja in preizkušenj.

Druga verzija romana že ima obliko trilogije, napisana pa je bila po Mauserjevi selitvi v Ameriko. Celotno delo je nato izhajalo v Ameriški domovini med letoma 1961 in 1962. Zaradi neobremenjenosti z represijo nove komunistične oblasti je ta izdaja že jasno spregovorila o okupaciji, delovanju OF, razkolu med uporniku, državljanski vojni, pa tudi o medvojnih in povojnih pobojih ter taboriščih. Zgodba se je razširila na daljše obdobje, pisatelj pa je kmalu spoznal, da bo potrebno roman razširiti še bolj, če bo želel obravnavati vso tematiko, ki jo je želel. Tako se je začela rojevati zadnja oblika trilogije, ki opisuje tudi povojno življenje v slovenski domovini, zaradi tako konkretne razširitve pa je moram Mauser ponovno napisati tudi prvi del romana. O končnem izdelku je povedal: »Hotel sem vsaj v majhnem napisati apologijo našega

odpora ...» (Pibernik 115) V končni verziji so liki do konca izdelani, med zgodbo pa bralec lahko spremlja tudi celo galerijo stranskih oseb, ki predstavljajo vsaka svoje stališče ter pot, po kateri so do njega prišle.

Zaradi sporov med zdomskimi strujami je do knjižne izdaje *Ljudi pod bičem* minilo še kar nekaj časa; prvi del je izšel leta 1963, a je proti izdaji ostro protestiral Ruda Jurčec. Kljub nekaterim neugodnim kritikam je leta 1965 izšel še drugi del, ki pa je prav tako dočakal precej negativne kritike na račun likov, preprostosti pripovedi, ne dovolj močne obrnitve proti OF ... Mauserja je to precej osebno potrlo. Tretji del je v Argentini izšel leta 1966, Mohorjeva iz Celovca pa je celotno trilogijo izdala tri leta kasneje. Ponatis je sledil še leta 1991.

Mauser naj bi načrtoval še četrti del romana, v katerem bi popisal predvsem begunsko taboriščno življenje (k temu ga je spodbujal predvsem Debeljak), a se tega načrta ni nikoli lotil.

4 OBRAVNAVA IN PRIMERJAVA ROMANOV

Zakaj sploh primerjati romana *Ljudje pod bičem* in *Temna stran meseca*? Kaj imata skupnega, kakšne skupne točke lahko pripišemo avtorjema? Brez dvoma kar nekaj. Že kraj otroštva, Podbrezje, je zaznamoval je oba pisca. Malenškova je celo napisala literarno delo, ki ga je posvetila Podbrezjam (*Sonce je obstalo*), Mauser pa se v svojih delih prav pogosto vrača v to gorenjsko vasico. Obema je skupna ljubezen do literature, oba je zaznamovalo zgodnje požiranje knjig v isti knjižnici in tako širjenje literarnih obzorij.

Skupna vozlišča lahko odkrijemo tudi v njunem literarnem opusu, v katerem se najbližje srečata prav omenjena dva romana; za oba je značilen zgodovinsko in ideološko kolikor toliko objektiven prikaz tedanjih dogodkov skozi filter dokumentov ali fikcije (Glušič, *Slovenska* 108). Oba trdita, da so njuna dela po vojni pristala na »črnem seznam«. Oba se posvečata tematiki medvojne in povojne represije, predvsem pa krivicam malih ljudi. Prav tako pa je za oba značilna uporna, a hkrati optimistična pisateljska drža. Njuni romani so kljub soočanju s težkimi, tudi morbidnimi temami polni upanja v boljšo prihodnost ter v dobro, skrito v človeku. V tem kontekstu v obeh romanih, ki se jima posvečamo, odmeva misel »ostati človek«; v *Ljudeh pod bičem* jo lahko označimo celo kot sklepno, temeljno idejo celotne trilogije, a tudi v *Temni strani meseca* se večkrat pojavi misel, da je vendarle najpomembneje ohraniti človečnost, torej ostati človek ...

Oba avtorja se rada sklicujeta na dva nekoliko podobna romana; *Tihi Don* Šolohova in Pasternakovega *Doktorja Živago*. Obema so bile blizu Mohorjeve večernice, oba sta pisala za njih. Prav tako obema pisateljema narodna zavednost predstavlja veliko vrednoto, oba sta ljubila slovenski narod in svojo literaturo na poseben način posvečala prav Slovencem.

Poglavitna podrobnost, ki nas spodbuja k obdelavi obeh romanov skupaj, pa je naslednja: oba pisatelja trdita, da sta pisala o temi, ki še ni bila obdelana, da sta s tem želela narediti nekaj za narod, za Slovence, za resnico. Da sta se lotila prepovedanega in da sta med prvimi, ki so posegli na to področje. Prav iz tega razloga se zdita oba romana več kot le fikcija; po besedah njunih avtorjev sta tudi – vsaj v določenem delu – dokument časa, še toliko bolj dragocen, ker je oprt na spomine in doživetja ljudi, ki so dogodke, o katerih pisatelja pišeta, osebno doživeli.

V naslednjih vrsticah se bomo zato posvetili razmišljanju o tem, na kakšen način državljijsko vojno in izdajstvo spoznava bralec obeh romanov; kako mu to tematiko predstavljajo protagonisti

obeh literarnih del. Pri tem si bomo precej pomagali s konkretno karakterizacijo oseb, izpostavili pa bomo tudi ideje in misli, ki so v romanih prelomni, sploh z ozirom na čas izida. Prav z ozirom na trditve pisateljev o zgodovinskosti in pričevanjski vrednosti obeh romanov ju bomo postavili v kontekst dejanske zgodovine ter tudi tako preverili, na kakšen način sta »drugačna od večine«; kaj je tisto, zaradi česar pisatelja »razkrivata drugo stran«, kot sta trdila. Pri tem se bomo še posebej osredotočili na turjaško bitko, ki v obeh romanih zavzema pomembno mesto in je natančno obdelana. Za lažje razumevanje celotne tematike se bomo na kratko posvetili tudi duhu časa, v katerem sta romana ugledala luč sveta. Nenazadnje si bomo pogledali vprašanje, okoli katerega se vseskozi vrtimo: kdo v romanu je izdajalec, zakaj je tako, pa tudi, s čim opravičuje svoja dejanja (če jih). Pozornost bomo namenili še nekaterim drugim skupnim točkam obeh romanov, ogledali pa si bomo seveda tudi, v čem se razlikujeta. Ker je pri vsem tem natančno poznavanje zgodb obeh literarnih del bistvenega pogleda, se bomo v naslednjem poglavju nekoliko поблиže spoznali z njima.

4.1 OBNOVA ROMANOV

4.1.1 LJUDJE POD BIČEM

V naslednjih poglavjih se bo besedilo nanašalo na izdajo *Ljudi pod bičem*, ki je izšla pri Mohorjevi iz Celovca leta 1991 kot 46. zvezek Družinskih večernic.

Prvi del

V prvem delu spoznamo glavne protagoniste trilogije; mlado učiteljico Silvo, ki leta 1939 pride na novo delovno mesto v Podbrezje, samotarskega, a razgledanega in načitanega podbreškega nadučitelja Viktorja Žalarja ter Silvinega zaročenca, bogatega Blaža Bregarja. Silva in Blaž sta nad kmečkimi Podbrezjami in čudaškim Viktorjem razočarana, toda med skupnim življenjem in delom se Silva in Viktor spoprijateljita, Silva je očarana nad Viktorjevo načelnostjo (sploh v primerjavi z ljubosumnim in zamerljivim Blažem) in v precejšnji harmoniji (ter ob pogovorih z vaškim župnikom) mirno živijo do začetka vojne. Po nemški okupaciji oba učitelja prebegneta v Ljubljano, v začetnih obdobjih vojne pa se izrisuje tudi značjskost omenjenih treh likov; Blaž poskuša čim bolje (zase in za svoje premoženje) voziti med Italijani in OF, medtem ko Silva in Viktor v svojih odločitvah pokažete precej več načelnosti. S terenskimi zaupniki OF vsi trije sodelujejo, a vsak s svojim pogledom in namenom.

V času vojne spremljamo nekaj obrobnihi zgodbi (na primer o Razboršku, ki je sodeloval z OF, a postal moteč člen lastnim nadrejenim, ki so zato »poskrbeli zanj«, njegov umor pa naprtili belogardistom), pojavljajo se tudi realni zgodovinski dogodki (Dražgoše, Rašica, gramozna jama, poročanje partizanskega Poročevalca in »belega« Jutra ...), ves čas pa spoznavamo, da ljudje niti sami ne vedno prav dobro, komu naj verjamejo in kaj je res.

Pomemben mejnik zgodbe je srečanje Viktorja in Blaža v taborišču v Gonarsu, kamor sta oba poslana zaradi podpore OF. Prav v taborišču spoznamo, da se boj »rdečih« ne vrti le okrog okupacije, ampak tudi (če ne že predvsem) okoli željene komunistične revolucije. Na tej točki se Žalar začne od OF oddaljevati, Blaž pa ponovno pokaže svojo načelnost, ko zaradi lastnih ugodnosti priča proti Žalarju. Medtem gre Silva v Ljubljani pod psihološkim pritiskom Bregarjeve družine k italijanskemu oficirju prositi za Blaževo izpustitev, posledica česar je njena nosečnost. Ko Blaž po vrnitvi iz taborišča zahteva, da splavi, se njune poti dokončno razidejo, Silva pa vedno bolj spoznava, da pravzaprav ljubi načelnega in trdnega Žalarja. Nezakonska nosečnost je zanjo

težko, osamljeno obdobje življenja v pomanjkanju, ko pa rodi hčerko Marijo, je ta že od začetka bolehnna in ne živi dolgo. Prav v tem težkem obdobju Silva prvič v življenju odkrije osebno vero v Boga.

Leta 1943 spremljamo turjaško tragedijo, kmalu se začne tudi beg domobrancev proti severu – Silvi ni jasno, zakaj bi kdo bežal pred prihajajočo svobodo, ki jo obljublja OF. Po koncu vojne se z Žalarjem ponovno srečata v Podbrezjah, kamor se on vrne iz Dachaua (tja so ga poslali po izpustitvi iz Gonarsa); Silva mu dvoumno pove svojo zgodbo z otrokom, zamolči pa, da govori o sebi. Žalar njeno dejanje obsodi, kar jo prepriča, da očitno potrebujeta čas, da razdelata dogodke ter da Žalar preneha presoјati vse ljudi okoli sebe. Zaproši za premestitev ter dobi novo delovno mesto v dobrepoljski šoli, kjer spozna novega nadučitelja Kostjo Razpeta in njegovo nervozno ženo Natašo – oba partizana. V tem času se počasi kristalizirajo tudi nameni nove oblasti (obračunavanje z nasprotniki, montirani sodni procesi, delovna taborišča).

Drugi del

Celotni drugi del trilogije se dogaja v Dobrepolju, kjer Silva spoznava še drugo plat medvojne zgodbe. Dobrepoljska dolina je po vojni podvržena posebnemu nadzoru in poskusom politične prevzgoje, saj je med vojno veljala za »gojišče belih«. Silvo pretrese z zemljo izravnani grob na vaškem pokopališču – poveljnik belogardistov France Rekar, oče njenega učenca, ubit po predaji Turjaka, kot »izdajalec« nima pravice do urejenega groba. Prepričana je, da se maščevanja zaradi ideoloških nesoglasij po smrti političnih nasprotnikov ne bi smela nadaljevati. O turjaški tragediji mlada učiteljica postopoma izve še drugo plat. Domačini jo seznanijo tudi z vračanjem koroških beguncev in s poboji političnih nasprotnikov, v roke ji pridejo Črne bukve ...

V dogajanje jo vpleta tudi Razpet, ki ji dolino predstavi kot izdajalsko področje. Razpet je eden tistih partizanov, ki so se po končani vojni odločeni še naprej boriti za zastavljene cilje; iskreno se trudi za vzpostavitev socialistične ureditve, čeprav včasih pogreša podporo celo od svojih nadrejenih, ki so se v mehkih ljubljanskih foteljih malce zasedeli. Pogosto prihaja v spor tudi z ženo, ki si po težkih letih v gozdu želi nekaj udobja, zaradi preživetih (in izvajanih) grozot pa jo pesti tudi psihična nestabilnost. Nataša se slučajno spozna z Blažem Bregarjem, s katerim začneta ljubimkati, njen zakon z Razpetom pa se kmalu dokončno sesuje.

Silva se v času šolskega leta v Dobropolju vedno močneje zaveda, da nova oblast laže in molči o svojih zločinih, hkrati pa napihuje zločine protirevolucionarnega tabora. Poročil o njej (kar je redna poveljna praksa) pa v Ljubljano ne pošilja le Razpet, ampak tudi Cestnik, predsednik rajonskega odbora – človek podobnega kova kot Bregar. Zaradi njegovih ovadb Silvo preiščejo in ko v njenem stanovanju odkrijejo Črne bukve, je aretirana.

Ko Razpet spozna, da partija ni to, kar je pričakoval, da novi družbeni red ni takšen, za kakršnega se je iskreno boril, da bo Silva zaprta po nedolžnem ter da ga je žena prevarala, si s svojo partizansko puško vzame življenje.

Tretji del

Zadnji del trilogije se posveča predvsem Silvinemu boju s »pravico v imenu ljudstva«. Po aretaciji od blizu spozna ljubljanske zapore. Zaslišanja so le ponižujoča farsa, krivo pričanje je klasičen postopek, zaprte ženske so izpostavljene spolnemu nadlegovanju ter psihičnemu in fizičnemu nasilju. Silva kljub temu vzdrži in odgovarja pošteno. V istem času se Nataša in Blaž poročita, njuno življenje je precej površinsko, zaradi Natašinega zdravstvenega stanja pa najameta tudi bolniško pomočnico, ki je po naključju nuna.

V Podbrezjah Viktor tačas pride do odločitve, da ne more več poučevati. Novega (močno ideološkega) učnega načrta ne more sprejeti, načelnost mu tudi ne dopušča udinjanja novi oblasti; odpove se službi in postane hlapec na eni izmed kmetij.

Silva dočaka svojo obsodbo: dve leti trdega prisilnega dela, zaplemba premoženja in odvzem državljanskih pravic. Odpeljejo jo na Teharje, kjer izkusi vso trpkost taborišča: nečloveške stražarje, neprestano poniževanje in trpinčenje, lakoto, trdo delo od jutra do noči vse dni v tednu, predvsem pa trpljenje ob zavesti, da so ženske zaprte po krivem. Svetel žarek je stražar, ki ji pomaga pošiljati pisma Viktorju mimo cenzure.

Končuje pa se tudi lagodno Bregarjevo življenje; Nataši odkrijejo že močno razvitega raka, okoli njega pa se zapleta tudi zanka zaradi poslovnih goljufij. Da bi se ga znebili in bi ga lahko zaprli, njegovi nadrejeni izsiljujejo tudi Blaževe prijatelje in zaposlene. Nataša pa v svoji bolezni s pomočjo svoje negovalke duhovno zori in se končno sreča s svojo preteklostjo.

Viktor se s svojim dejanjem zameri oblasti, ki mu neprestano pošilja ovaduhe. V družbi je deležen šikaniranja, ker ni v partiji in ker jasno kaže na napake, ki jih počne nova oblast.

Tik pred Natašino smrtjo Silvi poteče kazen, z Viktorjem se poročita in končno najdeta srečo, po kateri sta tako dolgo hrepenela. Ker pa sta zaradi svoje preteklosti in svobodomiselnosti zaznamovana in deležna zatiranja, vohunjenja in groženj, začneta načrtovati pobeg v Avstrijo, še posebej z željo po normalnem življenju za otroka, ki ga Silva nosi pod srcem. Nataša v hudih bolečinah umre, toda njena negovalka uspe k njej pretihotapiti duhovnika in bolnica se spove. Tudi Blaž se vedno konkretnije pripravlja na beg čez mejo, a oblast mu je tik za petami. Zakoncema Žalar uspe prečkati mejo, Blaž pa ob aretaciji izgubi življenje.

4.1.2 TEMNA STRAN MESECA

Roman, ki ga je Državna založba Slovenije izdala leta 1960, obsega skoraj 600 strani in je razdeljen na 11 nenaslovljenih poglavij. Dogajanje se začne in konča na turjaškem gradu; če na začetku tam spoznamo Boštjana Logarja, »belega oficirja« in glavnega protagonista, v kolikor toliko umirjeni, samozavestni luči, se nam v zadnjem poglavju, tik pred svojo smrtjo, ob grmenju rušenja grajskih zidov pokaže v vsem svojem nemiru, strahu in razdvojenosti. V jedru romana spremljamo (večinoma Logarjeve) retrospektive; tretjeosebni pripovedovalec nas popelje v leta pred vojno, dodobra spoznamo okoliščine, ob katerih je odraščal in se oblikoval Boštjan Logar, ustavimo se ob pomembnih mejnikih njegovega življenja (pa tudi tistega časa) ... Ob citatih iz romana bodo v oklepajih navedene strani iz omenjene izdaje.

1

Pripovedovalec nas ponese na turjaški grad. Boštjana streli iz gozda ne vznemirjajo, čuti se povsem varnega – že ob prihodu na grad Turjak, poln belogardistov, ga je prevzel prijeten »čredni občutek«. Sreča znance od prej: Dragiča, Čira, Bačarja ... Grad se zdi nezavzeten, toda med njegovimi prebivalci je moč čutiti razdvojenost (za obzidjem se namreč poskušajo poenotiti pripadniki vaških straž, podporniki četnikov, legijci ...). Boštjan se še z dvema častnikoma odpravi na pogajanja s partizani, od katerih zahtevajo svobodno cono, dogovor o nenapadanju (poudarijo, da se bodo oni zgolj branili, če bo to potrebno, kajti so redna slovenska vojska in ne izdajalci). Vsi v gradu računajo na zaveznike; verjamejo, da se bodo vsak čas izkrcali v Istri, toda Boštjan dvomi

o tem. Na srečanju s partizani je od daleč videl brata Jožeta, kar ga je pretreslo. Z Bačarjem, starim sošolcem iz semenišča, razpravljata: o Jožetu, o njunem skupnem gimnazijskem sošolcu Karlu Stepišniku/Volodji, ki mu je Boštjan nekoč v hribih rešil življenje, med vojno pa ga je, partizana, izročil Italijanom. »Med vojno se je prav vse spremenilo«, ugotavljata (30).

2

Boštjana zanese v razmišljanje o domačih krajih in otroštvu. Spoznamo njegovo rojstno vasico, tamkajšnje kmečko dogajanje, njegova otroška doživljanja ... Pripoved je polna nostalgije in opisov kmečkih del, pred bralčevimi očmi se zvrstijo Boštjanov oče Rožman, mati, brat Jože in sestra Angela, dve neporočeni stari teti, stric Matevž, citrar, poln starih zgodb, stric Ignac, odvetnik iz Ljubljane ... Slednji doseže, da dajo starši Boštjana v šole. »Življenje niha med rojstvi in svatbami in se ustavlja ob grobu«, izvemo o vaškem življenju.

Sledi retrospektiva iz Zavodov, kjer se Boštjan šola. Tudi tam sanjari o domačih krajih, o večernih pripovedovanjih starih ljudi o prvi svetovni vojni, o zločinih in moriji, ki so marsikoga (tudi strica Matevža) za vedno zaznamovali. Spoznamo Boštjanove sošolce: hinavskega piflarja Bačarja, iskrenega Karla Stepišnika, ki Boštjanu nekoč pove: »Ne razumeš me, ampak vsaj povem ti lahko, nisi ovaduh« (61) ... Tudi brat Jože preživi v Zavodih štiri leta, kar je za kmeta dovolj. Stric Ignacij se udejstvuje v politiki, ima politične nacionalne govore, postane celo banski svetnik ... Začne se gospodarska kriza, kmetom zmanjkuje denarja, Matevž komentira: »Rajna Avstrija ni bila dosti pride, Jugoslavija je pa še slabša« (63). Boštjan, že mladi semeniščnik, doživi tudi najstniško ljubezen z Mlinaričevo Metko; sledi njegov boj glede prihodnosti, bojuje ga najprej sam s seboj, nato pa še z materjo in celotno družino. Končno se odloči, da bo zapustil semenišče. Razočarana je vsa vas, Boštjan pa odide k vojakom.

3

Spet se znajdemo na Turjaku. Boštjan razmišlja o tem, da imajo partizani boljši politični koncept, ker so NOB združili z revolucijo; oni pa so »samo protirevolucija« (98). Častniki turjaškim borcem vplivajo (lažno) upanje. Mnogi so se stražam pridružili zaradi partizanskega nasilja doma. Boštjan od Čira izve za dogajanje v Grčaricah in da je tam padel »njegov Črtomir«. Sledi retrospektiva iz časa, ko se je Boštjan začel povezovati z belimi; na sošolčevem pogrebu je spoznal Dabo, on pa ga je spoznal s Črtomirjem. Ta ga je vpeljal v ilegalno dogajanje na protikomunistični strani. Stric

Ignac mu je svetoval previdnost, hkrati pa je Daba strica in ostale politike obtoževal, da ne naredijo ničesar konkretnega in zgolj pihajo na dušo Italijanom. Boštjan na obisku v domačih krajih vidi stanje gorenjskih vasic – strah, negotovost, revščina, streljanje talcev ... Teti skrivaj pripovedujeta, kako sta iz cerkve rešili nabožne predmete, Matevž benti proti Nemcem in govori o pravicah delavcev – opazno je, da podpira partizane. Brata Boštjan in Jože se zapleteta v pogovor o nazorih; Jože pod vplivom terorja Nemcev hoče pravico ljudstva in drži s partizani, Boštjan pa ga prepričuje, da je komunizem slab.

4

Spet na Turjaku. Borcem zmanjka vode, pijejo le še vino. Njihov položaj se naglo slabša, Bačar pa kljub temu najde čas za pisanje propagande in nagovore vojakom. Pripovedovalec nas povede v retrospektivo o tem, kako sta Boštjan in Črtomir ustanavljala vaške straže. Mimogrede izvemo tudi za incident strica Ignaca z italijanskim vojakom v Ljubljani, po katerem mu Boštjan pove, da gre na teren. Stric prezira komuniste, toda hkrati želi igrati »politiko čistih rok«, zato poskuša Boštjana neuspešno odvrniti od te namere. Boštjana preko zaupnikov spravijo do Črtomirjeve čete v Gorjancih; na poti je priča prvemu umoru partizana, po čemer je povsem pretresen. Počasi se sprijazni, da je v vojni pač tako ... Črtomirjeva četa se pretvarja, da so partizani. Boštjan v sebi bije boj glede sprejetja orožja od Italijanov. Črtomir zastopa mnenje, da je za uničenje komunistične revolucije dovoljeno vse.

V njihov tabor pride moški, ki je prepričan, da je prišel med partizane. Zaradi lastne varnosti ga ubijejo. Ob koncu poglavja je Boštjan zaradi vseh grozot že tako na robu moči, da skoraj naredi samomor.

5

V petem poglavju spremljamo napad partizanov na italijansko postojanko, pri katerem sodelujejo tudi Črtomirjevi »partizani«. Boštjan spozna mlado študentko medicine Miro, naivno in dobro dekle, v katero se brezmejno zaljubi. Sanjata o skupni prihodnosti po vojni in Mira se kmalu pridruži Boštjanu v prepričanju, da je šla k partizanom.

Črtomirjevi četi se pridruži Čiro s svojimi fanti; bili so partizani, a se niso strinjali z revolucijo, zato so pobegnili. Črtomir skrivaj ukaže pobiti Čirove vojake, saj je prepričan, da bi jih sicer izdali.

To je novo dno Boštjanovega čustvenega doživetja vojne. Ko se Črtomirjeva četa zaradi razmer razdeli in Boštjan prevzame svoj del čete, prvič streljajo na Italijane, kar ga neskončno osreči.

Med poglavjem se srečujemo z nasiljem na vseh straneh, tako s strani okupatorja kot tudi partizanov in belih. Mira počasi spoznava, da se je pravzaprav znašla v bataljonu protikomunistov. Odnos med njo in Boštjanom se krha, dokončno pa propade, ko Boštjan ubije partizanskega likvidatorja – po tem dogodku Mira pobegne iz tabora.

Z Italijani je dokončno sklenjen dogovor – pripadnike protikomunistov poimenujejo Milizia volontaria anticomunista (MVAC).

6

Iztok, ki vodi del Črtomirjevega bataljona, se je ustalil v neki vasi in za svoj štab uporabil kar vaško cerkev. Boštjan razmišlja, da imajo ljudje veliko raje partizane kot njih. Ko neke noči iz zasede napadejo partizane, je ranjen. Med čakanjem na pomoč razmišlja o časih, ko je služil vojaški rok. Napad preživi, za mesec dni mora na zdravljenje v Ljubljano. Mesto se mu zdi tuje, na obisku pri stricu Ignacu pa se zopet razgovorita o politiki čistih rok. Ko je odpuščen iz bolnišnice, preostanek dopusta preživi v domači vasi, kjer pa ga ne sprejmejo ravno navdušeno; večina prebivalcev drži s partizani. Posebej razočarani so njegovi sorodniki, ki partizanom tudi aktivno pomagajo. Vsi izhajajo iz svoje osebne izkušnje; pri njih pač pustošijo in pobijajo Nemci, zato so vsi za partizane. Boštjanu se zdi na Gorenjskem vse bolj preprosto, obstajata le dve strani: Nemci in partizani. Pri slednji je tudi Jože; rekvirirali pa so celo pri sestri Angeli. Dramatično se zgodba zaplete, ko se nekega večera za domačo mizo srečata oba brata. Po napetem pogovoru odideta ven, kjer se v navalu strasti skoraj ustrelita. Jože zgreši, Boštjanu pa zataji pištola. Na domačem oltarju pa mati prižiga svečo za oba sinova.

7

Spoznamo tenenteja; z Boštjanom nekaj časa živita v isti postojanki nekje ob Krki, vsak s svojimi možmi. Partizani so se v zadnjem času okrepili, Iztoka, Tratnika in Bedjaniča so ubili. V belem taboru vlada precej razkola, ki temelji v nazorskih razlikah, pa tudi v osebnih zamerah – Boštjana to precej skrbi. Odločilen je pogovor s tenentejem, ki Boštjanu pove, da ne spoštuje Slovencev, pa ne zato, ker se pobijajo med sabo, ampak zato, ker so se povezali z Italijani, da to lažje počnejo.

Sledi obdobje Boštjanove neprestane selitve po postojankah, s Črtomirjem organizirata vaške straže. V eni izmed postojank spoznamo prijaznega in priljudnega kaplana, ki ga ponoči z zvijačo ubijejo partizani. Vaščani so razjarjeni in pretreseni, hočejo krivca. Prepričani so, da je kriv Jožek, najstnik iz neurejene družine. Boštjan ga zaslišuje, nato pa vojakom ukaže, naj ga izročijo Italijanom. Toda vaščani vzamejo pravico v svoje roke in fanta zverinsko ubijejo. Boštjana ta dogodek popolnoma sesuje. Ob koncu poglavja ponovno spremljamo bitko s partizani, v kateri je Boštjan spet ranjen, tik pred tem pa poslednjič vidi Miro, ki teče ob nekem partizanu.

8

S pripovedovalcem se znajdemo v stanovanju učiteljice Irene, Boštjanove ljubice za kratek čas. V njegovih mislih se sicer ponovno začne pojavljati Mira; v bolnišnici je pod vplivom morfija pogosto sanjal o njej, pa tudi o tem, kako bo njej na ljubo po vojni odpustil vsem partizanom. V tem obdobju s Črtomirjem spet ustanavljata vaške straže, izvesta, da ju Slovenska legija nadzoruje, ker jima ne zaupa. V tem času se zgodi tudi tragedija s Karlom Stepišnikom. Boštjan spozna bogoslovca Rantiča, na eni izmed postojank tudi Ireno. Ko partizani na eni izmed postojank sredi dne ubijejo nekega kočevskega Nemca, tamkajšnji župnik pove: »To je svoboda, ki jo prinaša komunizem«. Boštjan sreča Lucijo, dekle, ki bi jo ljubil, če bi bil tega še kdaj sposoben.

Kmalu za tem dobi direktivo, naj gre v postojanko Dobropolje, še prej pa izve, da je padla Mira. Ob tem ponovno začne razmišljati o samomoru, a »preveč ljubi življenje, čeprav je malo vredno.« Sanja o tem, da bi beli in rdeči skupaj napadli Nemce, sanja o miru po vojni, o tem, kako bi odpustil Jožetu. V Dobropolju je s svojo novo posadko precej zadovoljen. Razmišlja o lastni republiki Slovencev, brez kralja in brez dražinovcev (četnikov).

Italijanske čete se začnejo počasi pomikati proti Italiji, bliža se kapitulacija. Boštjan dobi navodila, naj v primeru, da pokrajino zasedejo Nemci, nikakor ne razpusti moštva, ampak se v skrajnem primeru umakne v gozd. Po kapitulaciji Italije se Boštjan s stražarji odpravi proti Turjaku.

9

Spet smo na Turjaku, sredi močnega obstreljevanja. Nekateri še vedno sanjajo o tem, da je Turjak nezavzet, Bačar vidi vso rešitev v »božji pomoči«. Kot mnogi, tudi on razmišlja o razdrobljenosti protikomunistične strani, častniki pa debatirajo o stanju in so vedno bolj zaskrbljeni, na zaveznike pa računajo vedno manj. Bralca pretrese Bačarjeva retrospektiva o tem,

kako so nekoč beli prignali v cerkev dve pretepeni in zlorabljeni ženski, ki sta sodelovali s partizani. Bačar je zlorabil zaobljubo spovedne molčečnosti in od njiju izvedel še za druge zaveznike partizanov, s čimer jima je sicer rešil življenje, zato pa posledično poskrbel za internacijo mnogih.

Bačar na gradu pomaga zdravniku pri ranjencih, napad partizanov se stopnjuje; ob pogovorih z zdravnikom se ga loteva strah pred mučenjem v primeru poraza. Boštjan na gradu velja za pogumnega, sam pri sebi pa neprestano razmišlja o taktiki, o napakah belih ... Skupina plavih iz gradu se odloči prebiti obroč – Boštjana povabijo zraven, a zavrne. Kmalu v njem vzklije priznanje: ne bomo se obdržali. Vedno pogosteje se ljudje v gradu sprašujejo, kakšna bo njihova usoda po padcu gradu. Bližji kot je padeč, pogostejši so njihovi pogovori o temi izdajalstva.

10

Bačarjevo filozofiranje o lastni krivdi doseže vrh ob nagovoru v kapeli – v svoji dikciji vedno pogosteje omenja mučeništvo. Med vojaki na gradu se pogovori ob bližanju poraza spuščajo na osebno raven, na osebne izkušnje, spomine na družino, domači kraj ... Čas si krajšajo tudi s petjem. Vse do zadnjega upajo na pomoč (četnikov, zaveznikov, Nemcev). Marsikdo se počuti izdanega s strani ljubljanskega vodstva. Živce jim razjedata neprestano obstreljevanje in negotovost ... Ob strahu in čakanju se razkrivajo osebne zgodbe vojakov. Mnogi razmišljajo tudi o smrti. Boštjan hoče doseči, da bi se vsaj poskusili prebiti iz gradu, toda med ostalimi častniki ni posluha za to idejo. Vojaki pijejo, ostalo je le še vino, širi se pijanost. Boštjan in Rantič najdeta klavir, ob Mozartovem Requiemu Boštjan spet za trenutek »postane človek«.

11

Boštjan premišljuje o svojem življenju, o Miri, o tem, da je še premlad za smrt ... Ugotavlja, da prava škoda vojne ni materialna, ampak smrt vseh mladih fantov. Začenja se poslednji napad na grad; Boštjan zbere svoje fante okrog sebe, razdeli jim ročne bombe. Obstreljevanje gradu skoraj ne poneha več. Boštjan se jezi nad okostenelo vojaško taktiko belih, eden izmed vojakov med divjim bobnenjem topništva in granat pripoveduje o grozi prve svetovne vojne. Grad se postopoma ruši, leseni deli začenjajo goreti, med ujetimi v njem se širi panika, ljudje bezljajo, Boštjanovo moštvo pa ostaja ob njem. Po eni silovitejših eksplozij se Boštjan znajde sam na od granat razrušeni ploščadi; hudo ranjen čaka na svoj konec. Med odtekanjem krvi posluša glasove okoli sebe, vojake,

ki se pripravljajo na predajo, nekdo kolne, ker »je med izdajalci«. Zadnje misli Boštjana pred njegovo smrtjo so podane v prvoosebni pripovedi; razmišlja o domu, postane sentimentalen ...

Beli se pripravljajo na predajo; med zadnjimi zapustita grad Bačar in Rantič.

4.2 KARAKTERIZACIJA OSEB

Za kakršnokoli operiranje z osebami, njihovimi odločitvami in pogledi, povezanimi s slovensko državljansko vojno ter izdajstvom, je te osebe najprej potrebno nekoliko bolje spoznati. To poglavje bo namenjeno prav temu. Pobljže si bomo pogledali glavne protagoniste romanov, njihov psihološki razvoj med zgodbo, njihove poglavitne ideološke usmeritve (in morebitne spremembe le-teh), izpostavili pa bomo tudi določene besede, ki sta jim jih avtorja položila v usta in so za čas izdaje romanov nenavadne, redke ali pa celo prelomne.

Prvi del se bo posvečal protagonistom romana *Ljudi pod bičem*, pri čemer se bo oprl na diplomsko delo, zato bo na tem mestu le jedrnato povzetih nekaj bistvenih ugotovitev. Drugi del, posvečen osebam iz romana *Temna stran meseca*, pa se bo tematiki posvetil precej natančneje.

4.2.1 KARAKTERIZACIJA OSEB ROMANA LJUDJE POD BIČEM

Osrednje mesto v tem poglavju pripada Silvi Miklavc kot najpomembnejši osebi trilogije, po pomembnosti pa ji sledita Viktor Žagar ter Blaž Bregar kot Viktorju diametralen lik. Silva in Viktor v romanu doživita najmočnejši psihološki preobrat: od podpornikov OF do ostrih kritikov novega režima. Omenili bomo še zakonca Razpet ter vidnejše ideološke skupine (partijce, protirevolucionarje in katoliški krog).

Silva Miklavc je na začetku romana plaha, naivna mlada učiteljica, ki ji šele poznanstvo z načelnim Viktorjem odpre nova obzorja; postaja vedno bolj samostojna in trdna v svojih načelih, kar jo oddaljuje od bezznačajskega zaročenca. Je tenkočutna in pozorna na dolžnost in krivdo posameznika. Njen odnos do OF je spočetka izrazito pozitiven, odporniško gibanje v celoti podpira. Z vedno pogostejšimi dvomljivimi novicami pa se njena podpora omaje toliko, da proti koncu vojne pride do odločitve, da podpira le še »dobre ljudi«, brez ozira na to, s katere strani prihajajo. Medvojno trpljenje jo osebnostno močno utrdi in osvoboditev Ljubljane pričaka trdna,

načelna in z jasnimi željami glede prihodnosti. Tudi zato jo povojna realnost razočara, šele v Dobropolju pa osebno spozna tudi protirevolucionarni tabor, kar ji odkrije vso pestrost medvojnega dogajanja. Prepričana je, da je treba za vsako ceno poiskati in razkriti resnico in ko zaradi tega pride v zapor in kasneje taborišče, se od nove oblasti popolnoma odvrne, čuti se izdano s strani organizacije, ki ji je nekoč zaupala. Kot svojo največjo krivdo šteje to, da se med vojno ni potrudila slišati in razumeti nasprotne strani.

Viktor Žalar, intelektualen nadučitelj, je že pred začetkom vojne zaznamovan z osebnim trpljenjem, zaradi česar deluje trden, včasih celo brezčuten, načelen, strog in brezkompromisen. Ceni kljubovalnost in upornost. Kljub vsemu je pošten in priljubljen med ljudmi, ob poznanstvu z mlado in od njega precej bolj razigrano Silvo pa se počasi tudi sam spreminja; od samooklicanega sodnika vseh do ljubečega moža. Njegov odnos do OF je praktično identičen Silvinemu, saj preko njenih pisem izve vse, kar izve ona. Po vojni ga kot človeka, navezanega na zemljo, prizadene predvsem slabo gospodarjenje nove države, z raziskovanjem medvojnih zločinov pa se kmalu prikljuje do spoznanja, da so preveč zanesenjaško verjeli revolucionarni strani in imeli vse ostale za izdajalce, ne da bi jim sploh prisluhnili.

Kot načelen človek po vojni z oblastjo noče več sodelovati in ko zaradi te odločitve tudi on izkusi represijo nove svobode, postane zaveden podpornik protirevolucionarnega tabora, zaradi česar mora zapustiti domovino.

Blaž Bregar je tipičen predstavnik ljudi, ki se ne ukvarjajo z družbo, krivdo in odgovornostjo, ampak iščejo le pot, ki bi bila njim osebno najugodnejša. Je omahljiv, preračunljiv, nezanesljiv ... Nikoli se ne opredeli za nobeno idejo, nikoli ne sprejme odločitve – med vojno sodeluje z vsemi, od katerih si obeta korist. Njegovi bližnji mu pogosto očitajo pomanjkanje poguma. V svojem življenju zamenja štiri ženske, več ali manj vedno zaradi egoističnih in nezrelih vzrokov. S svojim nenačelnim življenjem si pridobi sovražnike na vseh straneh, tudi v partiji, katere član je.

Zakonca Razpet, bivša partizana, sta izredno zanimiva karakterja, predvsem zaradi svoje značajske neukalupljenosti. Lado s partizanskim imenom Kostja je svojo osvobodilno borbo vzel zares – kot zagnan komunist se je iskreno boril za novo proletarsko družbo in v ta namen celo ubijal. To je razumel kot nujno zlo revolucije. Je edini lik romana, ki tudi po vojni sledi prejšnjim ciljem ustvarjanja nove družbe. Toda zapustijo ga prav vsi in osamljen v svoji iskrenosti, razočaran nad hinavščino in nenačelnostjo partije ter preganjan s spomini na medvojne grozote obupa in si

vzame življenje. Močne so njegove besede, ko svoje nekdanje partizanske soborce obsodi, da so zavrgli vse, za kar so se skupaj borili, ter postali »proletarski kapitalisti«.

Nataša Razpet je primer mnogih mladih ljudi, ki jih je vojna psihično uničila. Kot (pre)mlada partizanka je bila priča mnogim pobojem, izvrševala jih je tudi sama. To jo preganja tudi po vojni, čeprav tega dolgo ne prizna. V nasprotju z možem ona ni morila iz prepričanja, ampak »ker so vsi«. Tudi Nataša v svojem življenju doživi velik preobrat; težka bolezen in bližanje smrti, pa tudi Nežina pomoč jo pripeljejo do sprave s samo seboj in s svetom.

Komunistična partija je predstavljena v Sašu, partijcu na visokem položaju, in še v nekaterih drugih likih (Cestnik, Želak ...). Razen že omenjenega Razpeta so vsi ostali partijci prikazani precej negativno. Skrbijo le za lastno korist, na tehtnici odločitev vedno prevaga osebni interes. Jasno je prikazano tipično partijsko »iskanje sovražnika«, zunanjega ali notranjega. Za kakršenkoli problem je treba poiskati »krivca«, ga kaznovati in oprati čast partije. To počne predvsem Sašo.

V romanu zasledimo tudi opise partijskih likvidacij, montiranih sodnih procesov, pristranskih povojnih sodnikov, pa tudi sodelovanja z nacisti pred napadom Hitlerja na Sovjetsko zvezo.

Protirevolucionarji so zastopani predvsem v likih Stržinarja, oficirja Savška in Franceta Rekarja. Njihovi opisi so hitri in površni, nekoliko pobliže spoznamo le vaškega stražarja Rekarja, ki deluje kot trdna in močna osebnost, do konca predana svojemu prepričanju. Podobno velja za Stržinarja, ki v Gonarsu pogumno kljubuje vsem drugače mislečim. Oba med vojno padeta.

Cerkveni krog je predstavljen večinoma s simpatičnimi in toplimi liki. Sem spadata predvsem oba podbreška župnika in sestra Neža, negovalka Nataše Razpet oziroma Bregar. Vsem trem je skupna neprijetna povojna usoda; prvega podbreškega župnika izženejo Nemci, Neža mora zapustiti samostan, drugega podbreškega župnika preganja nova oblast ... Mimobežno spremljamo tudi partizanski umor župnika iz Hinj, ki mu je prisostvovala Nataša. Za like, vezane na Cerkev, je večinoma značilna trdna zasidranost v lastnih stališčih in umirjeno sprejemanje realnosti.

4.2.2 KARAKTERIZACIJA OSEB *TEMNE STRANI MESECA*

Liki v romanu Malenškove so precej številčnejši in hkrati manj linearni v primerjavi z Mauserjevo trilogijo; njihove življenjske zgodbe se pred bralcem razpirajo in spet zapirajo, kažejo se v mnogih retrospektivah in jim je zato težko slediti. V naslednjih vrsticah se bomo natančneje poglobili le v osebnosti tistih likov, ki se zdijo pomembni za razumevanje naše tematike, čeprav bi se seveda v pojem izdajalstva in državljanske vojne dalo zanimivo vpeti praktično vse osebe romana.

Boštjan Logar

Glavni protagonist romana, čigar doživljanje vojne nas vodi skozi zgodbo, se nam kaže kot zamotana oseba, polna dvomov o pred- in medvojnem dogajanju ter v neprestanem pretehtavanju lastnih in tujih odločitev. Njegova lastnost, ki ostaja stalna skozi ves roman, je zanesljivost. Boštjan ni človek, ki bi govoril po nepotrebnem, predvsem pa ne izdaja tujih misli. V gimnaziji to pri njem ceni Karel Stepišnik, s katerim sta ideološko že takrat na različnih bregovih, kasneje v ilegali Črtomir pravi, da »ima molčeča usta«. Ko beremo retrospektive iz Boštjanove mladosti, si ga predstavljamo kot boječega kmečkega fantiča, ki je občudoval starejše otroke, radovedno poslušal pogovore odraslih in srkal vase kmečko okolje. Po vsem tem je kasneje v Ljubljani močno hrepenel, na domače vaško življenje je sentimentalno mislil tudi v težkih trenutkih (na primer med čakanjem na smrt). In čeprav je kasneje, kot cenjen častnik, užival ugled hladnega in pogumnega vojaka, je v sebi do konca življenja ostal nežen ter krhek; vsaka smrt, ki ji je prisostvoval, ga je malce zlomila, nikoli ni uspel sprejeti zločinov, tudi Mire ni nikoli prebolel.

Precej očitna razvojna premica njegovega vstopa v vojno je ravno soočanje z zločini; nad prvim umorom, ki mu je bil priča, je bil skrajno pretresen, podobno tudi nad nekaj naslednjimi, toda počasi se je navadil tudi tega. Vendar pa je po vsakem tovrstnem dogodku v sebi (bolj ali manj uspešno) iskal razloge in opravičila, zakaj je bilo tega treba, zakaj je bila likvidacija nujna. Poboj Čirovih partizanov mu je oteževal vest praktično vse življenje, kar dvakrat se je zaradi teže vojne odločil storiti samomor. Ni mu uspelo, »preveč je ljubil življenje, čeprav je bilo malo vredno. Morda se ga je oklepal prav zato« (410). Njegova odločitev za »bele« ima marsikaj opraviti z nasprotovanjem komunizmu (čeprav še v bogoslovju pravi, da se nam »komunizma ni treba bati, s Hitlerjem pa lahko še marsikaj doživimo« (80)), s stričevo meščansko-politično dejavnostjo in pa morda tudi z naključjem, da ga je medse sprejela ravno takšna družba (Daba, Črtomir ...). Pa vendar Boštjanov pogled na vojne okoliščine ni tak, kot bi ga od »pokornega legijca« pričakovali.

Legijske barete nikoli ni cenil, o pomoči in izkrcanju zaveznikov je vseskozi dvomil, prav tako ni nikoli verjel, da bi Dražini četniki osvobodili Slovenijo. V zadnjih dneh na Turjaku je podvomil celo o »slovenski vojski«, kateri naj bi pripadal: » ... vse to govorjenje o slovenski vojski in slovenski svobodi je nesmisel. Bili smo italijanska vojska in zdaj bomo nemška, ne vem pa, kdaj bomo zares slovenska vojska.« (100) Prezira fanatičnost, ki jo je moč najti med vaškimi stražarji in legijci. Njegovo politično prepričanje je nastrojeno proti centralizmu; želi si svobodne Slovenije brez Beograda. »K vragu s kraljem in dražinovci ... Imeli bomo svojo republiko brez kralja«, nekoč vzklikne (421). Toda kljub temu ga na Turjaku ob poslušanju jugoslovanskih pesmi in četniških napevov prevzema nostalgija ...

Ena njegovih večjih medvojnih dilem je sprejem orožja od okupatorjev. Ideja mu že od samega začetka smrdi, toda racionalno mu je jasno, da brez te kolaboracije nimajo možnosti proti partizanom (ali bolje rečeno proti komunizmu). Bralec ga večkrat najde v premišljevanju o časih, ko bodo lahko italijansko orožje uporabili proti njim samim. V žolčnem pogovoru s stricem Ignacem pove: »Misliš, da smo kolaboracionisti, toda mi komaj čakamo na dan, ko bomo lahko svetu pokazali, kaj smo!« (314) Prav v teh besedah se skriva njegov pogled na kolaboracijo: jemlje jo kot nujno zlo, ki se mu upira, in komaj čaka na dan, da se bo lahko odkrito obrnil proti okupatorju.

Čeprav je Boštjan poln dvomov glede strategij in vojaške taktike, pa je njegov pogled na »bele« in »rdeče« precej jasn. »Mi smo sila in komunisti so sila. Za nami je naša vlada, so zavezniki, za komunisti je svetovni komunizem in Rusija,« pravi (314). Večkrat jasno opredeli dejstvo, da so »rdeči« v službi Sovjetske zveze in Kominterne, da je torej njihov boj prav tako zvezan z zunanjimi silami in ni tako samostojen, kot ga želijo prikazati. Jasna je njegova opredelitev obeh strani: »Zame partizan ni samo partizan, ampak komunist, ki se je postavil proti državi in hoče komunistično republiko. /.../ Jaz pa za komunistične voditelje tudi nisem samo »belček«, /.../ ampak kontrarevolucionar, ki brani buržoazno oblast /.../ (406). In povsem dobro razume slovensko tragiko: po italijanski kapitulaciji se je notranja vojna šele razplamtevala!

Omenjeno je že bilo, da Boštjan tudi svoji strani ni bil slepo zvest. Jezi ga, ker so zavzeli slabo politično strategijo, ker so premlevali prazna politična gesla in naredili napako s tem, da se niso dovolj približali ljudstvu. Razočaran je, ker niso imeli pravega političnega koncepta, ampak so bili »zgolj protirevolucija«.

Boštjan zaradi vojne trpi; trpi, ker ne more živeti po lastnih moralnih načelih, ker ne more izživeti ljubezni do ljubljene ženske, ker je zaradi ideoloških nasprotij izgubil dom, družino in vrsto prijateljev, pa tudi zato, ker ne more več »biti človek«. »Najprej bi rad bil človek, šele nato Slovenec,« pravi (390). In jasno mu je, da največja škoda vojne ni materialna, ampak odseva na ljudeh, na izgubah toliko mladih življenj.

Dva dialoga sta Boštjana oblikovala na poseben način; pogovor z italijanskim tenentejem in pa z bratom Jožetom. Prvi mu pove, da Slovencev ne spoštuje. Pa ne zato, ker se brat bori z bratom, temveč zato, ker so se »beli« v ta namen povezali z okupatorjem. (348) S temi besedami ga zadane v živo. Prav to je namreč dilema, ki je Boštjan kljub neprestanemu tuhtanju in iskanju argumentov pri sebi ne more popolnoma opravičiti. Jože pa ob svojem vedno konkretnem nagibanju na partizansko stran jasno pove: »Kaj mi mar komunizem? Boriti se hočem za ljudi! Za tiste nedolžne ljudi, ki jih Nemci pobijajo.« (136) In tudi tokrat Boštjan ne najde pravega odgovora ...

Jože Logar

Čeprav Jože v romanu ne igra tako pomembne vloge in se v zgodbi celo precej malokrat pojavi, si zaradi očitne razlike med obema bratoma takoj za Boštjanom pogledjmo njegov lik. Brata sta namreč plastičen prikaz tragike slovenskega ljudstva v smislu bratomorne vojne, ki je povzročila smrtonosni razkol celo med pripadniki iste družine. V začetku vojne Boštjan Jožetu pravi: »Midva sva pravzaprav dobra brata, nikoli se nisva zares sprla,« že ob njunem naslednjem srečanju pa drug drugega poskušata ubiti ...

Jože je že od vsega začetka tipičen mlajši brat; v šole gre le za 4 leta, saj je to »za kmeta dovolj«, kot bodoči naslednik kmetije mora poprijeti za vsakršno delo. V zgodbi romana pa njegova oseba izstopi vsaj dvakrat; ob pogovoru med bratoma v začetku vojne in pa v njunem ponesrečenem dvoboju, ko se ponovno srečata, tokrat kot partizan in legionar. Izvemo še, da ga je Boštjan videl, ko je šel s Turjaka na pogajanja s partizani – tisto mimobežno srečanje ga je zaznamovalo in mu ni dalo miru tudi še potem, ko se je že vrnil v grad.

Čeprav o Jožetu izvemo malo, nam je kmalu jasno, da je eden tistih partizanov, ki so šli v gozd brez pretiranega poglobljanja v ideološke osnove. V začetku vojne pravi: »Jaz mislim tako, kakor mislijo vsi. Tako, kot je prav.« Boštjanov govor o komunizmu ga ne prepriča. Videl je nedolžne talce, ki so jih pobile nemške puške, in sedaj mu je vseeno za ideološke razprtije. Njegova želja je

boriti se proti Nemcem; če to pomeni s *komunisti*, mu je vseeno. Ko želi Boštjan pomiriti njun pogovor in mu reče, da imata pač vsak svojo resnico, Jože kmečko trmasto odgovori: »Resnica je bila pa zmeraj ena sama na svetu.« (137) In Boštjanu je takrat jasno: tako kot on sam ne more drugače, tudi Jože ne more. Čakata ju dve ločeni poti. Vmes pa njuna mati prižiga svečo v bogkovem kotu za oba sinova skupaj. Pretresen je tudi oče; boli ga, da se domači sinovi tako grobo razhajajo, ko pa bi vendar morali držati skupaj, že zavoljo grunta. Očeta pa bega še nekaj drugega: če vsak od sinov misli drugače, to pomeni, da se mora eden izmed njiju motiti. Toda kdo?

Naslednje srečanje obeh bratov je precej manj harmonično; ko se sredi vojne vihre ponoči znajdeti skupaj za domačo mizo, sta že tako močno vsaksebi, da normalen pogovor ni več možen. »Bilo je, kot da sta govorila preveč in da je bilo njuno sovraštvo nekje že nalomljeno.« (335) Edina beseda, ki je zares nosila pomen, je bila tistega večera Jožetova. Tik preden je ustrelil proti bratu, je zakričal: »Izdajalec!«

Stric Ignacij Logar

Edini predstavnik meščanskih politikov, ki ga bralec v romanu tudi osebno spozna, je stric Ignacij. Izobražen odvetnik z lastno pisarno v Ljubljani, uspešen v politiki (postane celo banski svetnik) in pretkan v svojih načrtih glede vpletanja v vojno. Zagovarja namreč »politiko čistih rok«, ki jo Boštjanu tudi natančno obrazloži. Zdi se mu pod častjo in neumno hoditi v bansko palačo in »lizati pete Italijanom«. Čeprav zaradi tega izgublja ugled, se noče vmešavati v nobeno politično spletko, dokler ne bodo stvari jasne. »Počakati je treba, /.../ Mogoče bo prišel čas, ko se bomo lahko uprli, zdaj pa je to blaznost« (154), prepričuje Boštjana, ko mu pa pove, da gre v »belo ilegalo«. Stričev odnos do komunistov je izrazito odklonilen, ima jih za nezanesljive stremuške lažnivce, ki bodo naredili vse, da bodo poskrbeli zase in za svoje potrebe.

Sredi vojne vihre Ignacij ostaja zvest svojemu prepričanju. Ne verjame poročilom Italijanov in Nemcev, prepričan je, da jim gre v resnici slabše. Razočaran je tudi nad emigrantsko vlado, ki spet vodi »politiko beograjske čaršije«. Pričakuje, da bo prišlo do trenutka, ko se bo potrebovalo može čistih rok, brez očitkov kolaboracije ali kakršnekoli druge obtožbe. In na ta trenutek stric čaka; zato tudi poskuša prepričati Boštjana v bolj nevtrarno držo, a mu to ne uspe.

Črtomir

Oficir jugoslovanske vojske poveljuje skupini protirevolucionarjev, kasneje poimenovani Legija smrti, ki se na Dolenjskem od začetka izdaja za partizane. On sam jim v šali pravi »plavi partizani«. Je trmast, odločen človek, ki se ne pogaja. Vodi strogo, celo okrutno politiko svoje ilegalne skupine: s poti je pripravljen spraviti vsakogar, ki bi lahko ogrozil njegov cilj – premagati komunizem. O umoru nekega partizana reče: »To je bila zgolj taktična napaka.« (170) Sprejeti orožje iz italijanskih rok mu ni prav nič bolj prijetno kot Boštjanu, a glede okupatorjev ima zelo izdelano mnenje: »Okupatorji! To se bo odločilo drugod! Na vzhodni fronti, v bombardiranih nemških mestih, na morjih, če hočeš! Kaj pa moremo storiti, čeprav bi vsi Slovenci vstali kot en mož? Samo peščica nas je! Gre za našega notranjega sovražnika, za življenje po vojni! Da bom bolj določen: gre za uničenje komunistične revolucije!« (186) Nekoč Boštjanu precej lirično pove, zakaj se bori proti komunizmu. Zdi se mu, da bi sonce in trava že ostala takšna, kot sta, toda oni, ljudje bi se v komunističnem režimu spremenili, za njih ne bi bilo ničesar več (169).

Črtomir do ljubljanskih gospodov, ki krojijo njihov boj v ilegali, goji precejšnjo jezo. Ves čas jih kritizira, jadikuje, da so med svojimi govori in razpravljanji na njegov bataljon popolnoma pozabili. Sprašuje se, kaj mislijo, da jim ne priskrbijo orožja in več borcev. Toda ravno glede borcev ima natančne pogoje: želi le elito, ne množice, kot jo je zgrabila OF. Jezi ga tudi posplošena obsodba s strani OF, da so vsi zunaj njenih vrst izdajalci.

Črtomir, ki se je vedno nagibal v »plavo«, četniško stran, tudi umre temu primerno – v Grčaricah. Toda Boštjana prizadene njegova smrt: ne umre v boju, kot bi si po njegovem zaslužil, ampak pod betonom zrušene hiše. Boštjan do Črtomirja goji nenavaden odnos; skupaj sta ustanavljala vaške straže in preživela mnogo težkih, pa tudi lepih trenutkov. Istočasno ga sovraži in občuduje ter opravičuje. Bačar v pogovoru z Boštjanom celo uporabi izraz »tvoj Črtomir«. Čeprav Boštjan določene Črtomirjeve odločitve prezira in mu jih nikoli ne odpusti, ga na neki skorajda otroški način občuduje in ima rad. Morda Črtomir predstavlja trdnost in neusmiljenost, ki bi si ju kdaj tudi sam želel.

Podobnost pa lahko najdemo tudi med Črtomirjem iz *Temne strani meseca* in Prešernovim Črtomirjem iz *Krsta pri Savici*. Oba se namreč borita za »staro stvar«, za stari družbeni red, ki ga želita ohraniti in sta zanj pripravljena celo umreti.

Čiro

Med vsemi »enobarvnimi liki« (v mislih imamo zgolj »rdeče« ali zgolj »bele«) izstopa Čiro; s skupino fantov se je pridružil partizanom, ker se je želel boriti proti okupatorju, toda sčasoma je spoznal, da se s komunistično ideologijo ne more poistovetiti, kar ga je vodilo k radikalni odločitvi prestopa iz enega tabora v drugega. S tem si nakoplje s partizanske strani podpisano obsodbo izdajalca, toda tudi sprejem v Črtomirjevi četi ni rožnat: ker Črtomir ne zaupa fantom, ki so prišli s Čirom (in ker se še vedno izdajajo za partizane, saj so v okolici partizanske čete v veliki premoči), jih da skrivaj pobiti. Ta zločin se vleče skozi celoten trikotnik odnosov med Črtomirjem, Boštjanom in Čirom. Zadnji tega dejanja nikoli ne odpusti, Boštjan ga nikoli ne pozabi. Toda po sili razmer morajo kljub temu živeti skupaj, se boriti na isti strani in vsaj začasa vojne pozabiti na osebne zamere.

Zgovoren je dogodek, ki je Čira pripravil do pobega od partizanov; njihov komandant jim je nekega večera razložil, da ni dovolj le tolči Italijanov; vedeti morajo, zakaj to počnejo. »S tem, da bodo Italijani odšli, še ne bo vse opravljeno. Takrat se bo šele začelo ...« (223) Za oblast delovnega ljudstva gre, za revolucijo, za komunizem, je komandant učil svoje partizane, Čiro pa je sklenil, da svoje glave ne bo nosil naprodaj za revolucijo, v katero ni verjel. »Pripravljen sem metati bombe v Italijane za svobodo, za svobodo vseh, ne samo delavskega razreda /.../« (225), je razlagal Črtomirju in ostalim poveljnikom.

Ujet na turjaškem gradu tudi Čiro pove marsikatero pikro na račun ljubljanskega vodstva, njihove neodzivnosti ter kopice slabih odločitev, ki so jih sedaj pripeljale v to nezavidljivo situacijo.

Bačar

Lik, ob katerem bralca spreletava mešanica čustev, vse od prezira do sočutja, je gotovo Bačar. Spoznamo ga kot osladnega legijskega kurata s čudovito sposobnostjo pisanja propagandnih člankov, polnih napihnjenih zgodbic. (Boštjan sarkastično pripomni, da njegovi članki vabijo solze v oči dekletom iz Marijine družbe.) Takšne so tudi njegove pridige vojakom. Boštjan do njega goji odkrit prezir, ki se vleče še iz skupnih dijaških let. Bačar je bil namreč reven šolar, ki si je svojo šolnino odkupil z ovajanjem sošolcev in svetohlinskim obnašanjem pred nadrejenimi. Njegov recept je bil uspešen in po končanem bogoslovju je prišel do prijetne službe. V luči turjaških dogodkov pa ga spoznamo v vseh globini njegove osebnosti. Če se sprva, ko se pravo

obstreljevanje niti še ni začelo, zdi pogumen in jezikav, se njegov pogum zmanjšuje obratno sorazmerno s topovskim hrupom, Bačar pa pred bralca stopa vedno bolj gol, brez nakičenih govorov, naučenih besed in ritolizniškega smehljanja.

Ko je v začetku turjaškega obleganja prisoten pri sestanku oficirjev, se mu po glavi plete mnogo misli. Sprašuje se o »tistih petih ali desetih nekdanjih politikih, ki jih je videl hoditi po mestu /.../ kakor bi ne bilo vojne in okupacije«. V svojem malem notranjem monologu razdeli celotno prizorišče protirevolucionarjev: »Razdelili so se v dve skupini: v bele in plave. V malem pa so se razdelili v deset skupin /.../: Zaveza, Legija, Straža, Stara pravda, Zarja ...« (441) Ugiba, če bi ne bilo bolje, ko bi bili le plavi ali le beli; za Jugoslavijo, kakršna je bila, ali pa za Slovenijo, kakršna naj bi bila. Toda celo Bačar razume, da je največji problem to, »da si celo v tem trenutku, ko je vse na tehtnici, /.../ nočejo podati rok. Še zmeraj hočejo drug drugega izigravati« (441).

Med branjem romana se bralcu razkrije težak Bačarjev spomin na dve ženski, ki ju je poskušal rešiti pred gotovo smrtjo s tem, da je zlorabil zapoved spovedne molčečnosti. Toda celo ta dogodek izzveni na način, kot da je Bačar to storil le zase, za svojo dobro vest. Šele z bližanjem padca Turjaka (in v vedno močnejši zavesti možne smrti) se pred bralcem začne risati iskreni Bačar; ko zadnje dni preživi ob zdravniku pri ranjencih, se zdi, da to končno počne iz želje pomagati sočloveku.

Bačar je vojno doživljal od daleč in daje občutek, da v udobnih foteljih o krivdi, izdajstvu in dolžnostih niti ni razmišljal. Šele na Turjaku se spopade s takšnimi vprašanji. Bremeniti ga začne občutek izdajstva, ki ga sčasoma tudi prizna Boštjanu. »S kakšno pravico nas pitajo z izdajalci? V srcu nikoli nisem izdal naroda! Nikoli nisem bil kaj drugega kot Slovenec,« (494) mu razlaga v opravičilo. In vendar prizna, da se je ob svojem početju pogosto počutil negotovega. Naiven pa se zdi njegov protest, da je dejstvo, da jih partizani obstreljujejo z italijanskim orožjem, izdajstvo.

Bačar je vojni kurat in svojo službo jemlje zelo resno. Šele Boštjanov relativizem mu pokaže, da je v svojem zaverovanem početju včasih celo smešen. Ko se pogovarjata o streljanju med Boštjanom in Jožetom in skuša Bačar Boštjana oprati vsake krivde, mu ta oponese: Bi imel jaz manjšo krivdo, če bi ubil Jožeta, kot bi jo imel on, če bi ubil mene?

Toda tudi Bačar preko turjaške tragedije pride do nekaterih temeljnih spoznanj o vojni. Pretrese ga prekletstvo bojevanja brata z bratom. In prevzame ga grenko spoznanje: vsi smo se spremenili.

Mira in partizani

Partizani v romanu ne zavzemajo očitne in jasne vloge; ves čas jim sledimo, toda večinoma le v pripovedovanjih drugih. Mimogrede iz pogovorov razberemo o njihovih akcijah, o povračilnih ukrepih okupatorjev, nakazani so tudi nekateri zločini nad prebivalstvom. Poblížje spoznamo partizanskega likvidatorja, ki ga Črtomirjeva četa usmrti. Še najjasneje spoznamo Jožeta Logarja, ki smo se mu že posvetili. Precej natančno je opisan pogled nekaterih partizanov, ki zvesto sledijo načelom komunistične revolucije, ravno tu pa se kaže tudi velika razlika med dvema povsem neuradnima skupinama partizanov. Prva se bori z zavestjo o revoluciji (in za njo), druga pa le zaradi upora proti okupatorju. Verjetno lahko bolj k drugi kot k prvi prištejemo tudi Miro, Boštjanovo veliko ljubezen. Ko spozna, da se je znašla v »belem« taboru, ostane zaprepadena: od doma je odšla, ker je občudovala partizane, njihov pogum in odločnost boja za domovino, sedaj pa sedi med tistimi, ki jih ima za izdajalce. Njen pogled na vojno je otroški, naiven. Ni se poglobila v problematiko, ampak jo jemlje z vrha: zanjo je celotni Boštjanov tabor sovražen, ker tako pravijo partizani. Toda kljub temu se ves čas, ki ga še preživi v taboru, posveti negi in zdravljenju borcev. Ostane dobra in potrpežljiva, čeprav se počuti prevarano. Toda sodu izbije dno Boštjanov ubij partizanskega likvidatorja. Od tega dogodka naprej Mira čaka le še priložnost pobegniti. Kasneje se pridruži pravim partizanom in tam tudi pade.

4.3 UMESTITEV ROMANOV V DRUŽBENO KLIMO

Zaradi specifičnega zgodovinskega obdobja, v katerem sta izšla oba romana, in zaradi lažjega razumevanja, zakaj bodo v naslednjih poglavjih izpostavljeni določeni poudarki, ki se zdijo s stališča sodobnega človeka povsem samoumevni, se le za nekaj vrstic poglobimo v povojno literaturo (in družbo).

V obdobju po drugi svetovni vojni so bili romani z vojno tematiko pogosto bolj podobni propagandnemu gradivu kot pa literaturi. Za mnogo del tega obdobja je bilo značilno vsiljevanje enega samega glasu, enostranski in monološki pogled na dogajanje, en nazor, ena ideologija (Borovnik et al. 172). V tem opisu lahko vsaj delno najdemo tudi roman Malenškove V življenje (1948). Avtorjem literature, ki je poskušala prestopati mejo enoličnosti, so običajno očitali protirevolucionarne težnje (primer za to je Vladimir Kavčič, ki je obravnaval tudi zamolčane teme,

po romanu *Zapisnik* iz leta 1973, ki je obravnaval Dachauske procese, pa je oblast preprečila, da bi zanj dobil Prešernovo nagrado, znašel pa se je tudi v sodnem postopku) (Borovnik et al. 172). Za orientacijo: brošuro s Kocbekovim intervjujem, v katerem govori o pobojih domobrancev, je revija *Zaliv* izdala leta 1975, torej 15 let po izidu obeh obravnavanih romanov.

Zanimiv je tudi vpogled v zgodovinske učbenike povojnega obdobja – kakšen je bil »uradni opis« dogodkov, o katerih govorita tudi romana Mauserja in Malenškove? O montiranem procesu v Kočevju, na katerem so komunisti po padcu Turjaka in Grčaric v pravno in legalno dvomljivih okoliščinah obsodili na smrt »najnevarnejše upornike«, v senci procesa pa mimo oči javnosti pobili še nekaj sto drugih, so se leta 1967 učili tako: »Kmalu nato je bila v Kočevju velika sodna obravnava proti nekaterim organizatorjem bele in plave garde. To je bilo prvo demokratično sodišče v Evropi, ki je na njem ljudstvo izreklo sodbo nad narodnimi izdajalci.« (Mikuž 139) O dogodkih na Turjaku so učbeniki nasploh poročali zelo skopo, na primer še leta 1978 (skoraj 20 let po izidu obravnavanih romanov!) takole: »Po daljšem obleganju in rušenju grajskih zidov je grad zavzela Prešernova brigada. Glavnim organizatorjem bele garde, vojnim zločincem, ki so jih zajeli, so kasneje sodili na procesu v Kočevju.« (Božič et al. 92–93) Isti učbenik o domobrancih, ki so bežali na avstrijsko Koroško, piše z besedami: »Z domobranskimi enotami sta imela najtežje boje VII. in IX. korpus vse do osvoboditve maja 1945. leta, ko je delu domobrancev uspelo pobegniti v Avstrijo, pri čemer so puščali za seboj še zadnje sledi terorja in krvi.« Ob sledovih belega terorja pa pozabi omeniti več deset tisoče pobite domobranci v kočevskih in teharskih breznih. Zanimiv je tudi podatek, da v nekaterih zgodovinskih učbenikih vaške straže in domobranci sploh niso omenjeni. Leta 1972 izdana Zgodovina za poklicne šole se jim posveti v enem samem stavku: »Od januarja do aprila 1942 je bilo po vsej državi mnogo bojov partizanskih enot z okupatorji in domačimi izdajalci.« (Titl 107)

Zgodovino pišejo zmagovalci, toda glasu poražene strani se nikoli ne da popolnoma utišati, pa če si oblast za to še tako prizadeva. Našteti primeri jasno pokažejo, zakaj sta obravnavana romana tako zanimiva: javnosti sta predložila dogodke, ki se »uradno sploh niso zgodili«. Povojna oblast je zgodovino napisala na novo in iz nje izpustila vse, kar bi ji utegnilo škodovati, toda v spominih ljudi je resnica ostala takšna, kakršna je bila. In takšno sta poskušala v svoji literaturi zajeti tudi Mauser in Malenškova.

In še zanimiva opomba: čeprav se zdi, da si je Mauser zaradi življenja zunaj meja domovine lahko sem in tja privoščil še nekaj več »predrznosti« v resnicoljubju, v njegovih pismih beremo: »Imam uklenjene misli. Se le bojim tretjega okupatorja (Angleža) in tudi oni so preblizu.« In drugič: »Hudič, ko človek nima prostih misli. Rad bi napisal resnico, pa se mi zdi, da bi naše hranitelje bolela.« (Pibernik 62)

Zdi se, da je mladim, ki so od rojstva živeli v relativno svobodni in odprti družbi, takšno orwellovsko družbo včasih težko razumeti, če sploh. Prav zaradi tega je pomembno poglobiti se v odnos do zgodovine in resnice, ki je vladal v povojnem času, če želimo v polnosti razumeti pomen obravnavanih dveh romanov.

4.4 »REVOLUCIONARNE« ZGODOVINSKE IDEJE IN POGLED NA VOJNO DOGAJANJE

Oba romana neprestano opisujemo kot *drugačna, nenavadna za svoj čas*. Poglejmo, kakšne ideje, vezane na državljansko vojno in izdajstvo lahko najdemo v besedilih, ki se jima posvečamo. Zanimajo nas seveda predvsem ideje, misli in pogledi, ki so bili v desetletjih po vojni prepovedani, »nelegalni«, neskladni s »pravoverno« režimsko zgodovino in politiko. Tako v *Ljudih pod bičem* kot tudi v *Temni strani meseca* je takšnih mest precej, s tem, ko jih bomo izpostavili, pa bomo lahko uzrli tudi nekoliko jasnejši nazor, ki se ga posamezni roman oprijema. Skorajda zagotovo lahko namreč trdimo, da vsaj v nekaterih izjavah, ki sledijo, močno odseva tudi avtor romana oziroma njegovo mišljenje.

V trilogiji *Ljudje pod bičem* se pogosto srečujemo s pojmom krivde in izdajstva (nemalokrat v povezavi). Opazimo ločevanje krivde na osebno in družbeno; nekatera dejanja se tičejo zgolj posameznika, ki jih je storil, medtem ko druga zaznamujejo celoten narod, »storilec« pa nosi dolžnost do celotne skupnosti, ki jo je s svojim dejanjem prizadel. Glavni protagonistki Silvi se zdita pojma krivde in dolžnosti neločljivo povezana; pozabiti na svojo dolžnost vedno prinaša krivdo, ta pa vedno vodi v dolžnost poravnati jo.

Za odločno idejo v Mauserjevem romanu lahko označimo izenačenje nacizma in komunizma, pa tudi napoved odkrivanja povojnih grobišč, seveda pa ne moremo niti mimo jasne ločnice med revolucijo in NOB, ki jo Mauser naredi v svojem pisanju.

Podobno se tudi v *Temni strani meseca* NOB in revolucija pojavljata kot ločena zgodovinska dogodka, a vendar povezana. Zanimivo je neposredno poimenovanje dogajanja s pojmom *državljanska vojna*, pogoste pa so tudi omembe napihovanja dejanskih dogodkov v zapisih ene ali druge strani, pa tudi potvarjanja zgodovine v propagandne namene. Zaznamo lahko motiv heroja, ki to postane zaradi propagande (pa tudi ljudskih »legend«); s takšno težavo se na primer sreča Boštjan, ko je med bojem lažje ranjen, v časopisju pa bere povsem drugačen opis lastnega doživetja, kot se je zgodil v resnici (382). Nekoliko preroška je tudi napoved nekega malce nevrotičnega vaškega župnika, ki ob partizanskem umoru kaplana svojim župljanom napove, da bo tako izgledala svoboda komunizma (395). Podobna je tudi Boštjanova misel ob italijanski kapitulaciji; ko so nekateri prepričani, da se vojna bliža koncu, se v njem utrjuje prepričanje, da se bo prava notranja vojna šele začela (431).

Roman Malenškove dobro opiše tudi tiste »neuradne« lastnosti vojne, ki jo delajo še bolj krvavo in tragično: reševanje malih osebnih problemov z izkoriščanjem vojnega časa (433) in kruto ujetost preprostih ljudi, ki so se pogosto spraševali, komu naj pravzaprav pomagajo, da bodo preživeli. (Taka je na primer zgodba vaškega brodnika; partizani so od njega zahtevali, da jih prepelje čez reko. Če jih ne bi, bi plačal z življenjem. Ko so ga kasneje zaslišali protirevolucionarji, ni imel več veliko izbire; zaradi pomoči komunistom so ga likvidirali. Njegova izbira je tako rekoč bila le, katerim puškam nastaviti glavo ...) (377) Ob tem se pozornemu bralcu lahko pojavi na brodnika iz istoimenske balade Antona Aškerc; tudi njega turški ogleduhi z grožnjo smrti prisilijo, da jih prepelje na drugo stran reke, toda on sredi deroče vode čoln prevrne ter tako ubije Turke in hkrati tudi sebe (Aškerc 8).

Za svoj čas pogumna ideja, ki jo zasledimo v *Temni strani meseca*, je vsekakor očitno namigovanje, da so bili tudi slovenski komunisti močno podrejeni zunanjim silam, ali pa vsaj odvisni od njih; ne le Sovjetski zvezi in Kominterni, pač pa tudi drugim komunistom (italijanskim, avstrijskim ...). Vsaj zanimivo, če že ne vredno nadaljnjega raziskovanja, pa je razmišljanje nekega »belega« poveljnika o tem, da revolucije nikakor ne izvajajo le komunisti, ampak tudi njihova stran, samo drugačno (458).

Pretresljivi so prebliski ljudi, ujetih v vojno viхро in trpečih zaradi položaja, v katerem so se znašli (ne nujno po svoji krivdi). Lep, že skoraj humoren prikaz tovrstne zmedenosti in prestrašenosti vaščanov se pokaže, ko protirevolucionarni tabor zasleduje enoto partizanov in v vasi sprašuje,

kam so šli (»... so rekli, da so šli partizani v tej smeri in nato spet v drugi smeri in potem v tej smeri. Rekli so tudi, da je bila cela brigada in nato, da jih je bilo največ štirideset in da se niso nikjer ustavili, potem pa spet, da so se ustavili v nekaterih hišah in zahtevali hrane, a niso nič dobili, in končno, da so dobili.« (377) Motiv prestrašenih vaščanov, ki pravzaprav ne vedo, kaj se dogaja in pogosto poskušajo le ohraniti svoje in življenje svojih bližnjih, je na splošno v *Temni strani meseca* precej pogost. Na podoben način se neprestano pojavlja motiv »nujnega krivca«. Ljudje čutijo krivico, so prizadeti in jezni, za storjene zločine pa potrebujejo krivca, da se lahko nekomu maščujejo. In pravzaprav nikogar ne zanima, če je ta krivec tudi zares kriv. Pomembno je predvsem, da se pomirijo njihove notranje strasti, seveda pa se s tem zavrti strašljiv krog krivic in trpljenja. Skoraj šolski primer opisanega je umor fantiča Jožeka (369).

Eden izmed bolj neposrednih opisov vojne tragike je tudi Boštjanov monolog: »Ljudje zdaj delajo statistike in v milijonih lir računajo vrednost požganih domačij, nikomur pa ne pride na misel, da bi k temu prištel mlade fante, ki so poginili na trpinčeni zemlji.« Boštjan pa v vojno bilanco ne prišteva le mrtvih, pač pa tudi neizživete sanje, prekinjeno iskanje presežnega v življenju, nemoč pomagati tistim, ki pomoč zares potrebujejo ... »Oh, koliko je tega, in to so stvari, ki jih ne moreš ukleniti v številke!«, pravi Boštjan, in prav ima (555).

Vreden premisleka je tudi dialog med Boštjanom in Bačarjem glede krivde, ki jo nosi vsak posameznik. S stališča Bačarja, »belega kurata«, bi bila krivda Boštjana, ki bi ubil Jožeta, veliko manjša, če bi sploh bila, kot pa v obratnem primeru. Toda Boštjanu se ne zdi tako; on kot Jožetov brat na situacijo gleda drugače. Povsem drugače pa seveda gleda tudi Jože, ki bi Boštjana rad spravil s sveta že zato, ker ga ima za nedvomnega izdajalca, ki svoje izdajalske poglede širi med ljudi. V tem malem trikotniku mnenj Malenškova ujame relativnost vojne ter pokaže, zakaj je tako težko presoditi, kdo ima pravzaprav prav, kdo je kriv in kdo nedolžen.

Podobno relativnost lahko zasledimo tudi v bitki za titulo »rešitelja naroda«, ki se bije med vsemi v vojno vpletenimi stranmi. Zgodba se skorajda poigrava s tem, kdo bo »bolj« rešil slovenski narod. Vsi se namreč predstavljajo kot osvoboditelji, kot rešitelji in znanilci lepših časov. Vsi trdijo, da delajo za narod, za njegov blagor in lepšo prihodnost. In težavo lepo »kmečko« predoči Rožmanov oče, ko svojima sinovoma pravi, da se potemtakem eden vendarle mora motiti ... In vendar Malenškova uspe hkrati ob teh dvojnosti predstaviti tudi iskrenost, ki vlada (vsaj pri določenih posameznikih) na obeh ideoloških bregovih.

V romanu ločeno najdemo tri izjave, ki druga ob drugi sijajno opišejo prelomni trenutek vojne, točko brez vrnitve, ko se zazdi, da mir ni več mogoč, dokler se ne pobijejo med seboj do zadnjega ... V peklu Turjaka Malenškova vojakom, ki se borijo proti svojim sobratom zunaj obzidja, v glave položi misel: »**Zdaj ko se je zgodilo, nenadoma niso več razumeli, kako se je moglo zgoditi.**« (446) »**Vsi smo se spremenili,**« pretresen ugotavlja Bačar, neprestano pa lahko zasledujemo misel, ki se poraja praktično vsem vpletenim na vseh straneh: »**Predstavljal sem si drugače ...**« (373 in še marsikje) Zdi se, da so prav te tri izjave središče tragedije; vsi so potiskali kolo dogodkov naprej, vsak s svojimi interesi, ko pa se je kolo zavrtelo in začelo pod seboj mleti življenja vseh, krivih in nedolžnih, ga ni bilo več moč ustaviti. Mirni družinski očetje so postali klavci sosedov, bratje so kradli hrano sestram in sestre so ovajale brate, otroci so postajali sirote, če so sploh ostali živi, na pomembnih položajih v varnem zavetju pa so resnični krojači usode sklepali odločitve, ki so spremenile tok zgodovine. In marsikdo si je prej, ob potiskanju kolesa, predstavljal situacijo bistveno drugače, kakor se je kazala sedaj.

Ideja, ki je nadvse sorodna Mauserjevim *Ljudem pod bičem*, pa se skriva v Boštjanovih mislih: »... najprej bi rad bil človek, potem Slovan in naposled Slovenec ...« (390); in na drugem mestu: »... spet enkrat se je zgodilo, da je bil /.../ samo še človek.« (549) Ideja »biti človek«, enak vsem ostalim na tej Zemlji, ne več in ne manj kot drugi, se zdi pomembna – ohranjati človečnost preko vsake ideologije pa pot do lepšega sveta. Boštjan se med vojno sprašuje: »Tako daleč smo torej zašli, /.../ tako daleč smo, da ni nobene meje več, pred katero bi se ustavili. /.../ Ali smo ... smo še ljudje?« (324) Ker je nosilec teh misli prav glavni protagonist, se zdi, da je to ena tistih idej, ki jih je avtorica želela posaditi v srce svojim bralcem.

Splošen vtis o vojni v romanu Malenškove je jasen: vojna je grozljiva ne glede na to, na kateri strani se bojuješ. A na koncu vedno najbolj trpijo prav mali ljudje, ki nimajo nikakršnega vpogleda v širše dogajanje, a se vedno znova znajdejo v navzkrižnem ognju, trepetajoč za lastna življenja. Malenškova to grozljivo resničnost vojne čudovito prikaže; občuteno, a hkrati golo in brezkompromisno.

Ena morda najbolj prelomnih idej (sploh za šestdeseta leta prejšnjega stoletja!) romana pa je brez dvoma tista o sodelovanju med partizani in protirevolucionarji (411); toda o tem več v naslednjih poglavjih.

4.5 POVEZAVA ZGODBE ROMANOV Z REALNIMI ZGODOVINSKIMI DOGODKI

Namen tega poglavja nikakor ni izenačenje obeh romanov z zgodovinskimi učbeniki in na srečo se nam na tem mestu tudi ni treba opredeljevati glede sestavin besedne umetnosti in njihove večje ali manjše pomembnosti. Naslednje vrstice zahtevajo zavedanje, da sta oba romana fiktivna, da prikazujeta izmišljene junake, dogodke in usode, da pa skozi to izmišljeno resničnost merita na splošno znane elemente realnega sveta, bodisi narave bodisi zgodovine (Kos 29). Toda literarnih del, ki se nanašajo na določene zgodovinske dogodke in osebe, ni mogoče popolnoma razumeti, če ne upoštevamo njihovega razmerja s stvarnostjo (Kos 30). Namen te naloge ni presojanje razmerij med spoznavno, etično in estetsko vrednostjo romanov, zagotovo pa lahko trdimo, da spoznavna nima majhnega deleža; romana sta polna informacij, ki prinašajo spoznanja o svetu, človeku in tudi o bralcu samem, ki jih ta že med branjem vrednosti, seveda v skladu s svojimi potrebami, nagnjenji in stališči (Kos 175).

Posebna spodbuda, da romana umestimo v realno zgodovino in izpostavimo tiste literarne dogodke, ki so tako rekoč »popis zgodovine«, pa so tudi izjave avtorjev, ki smo jih že večkrat omenili. Oba zatrujeta, da sta želela »napisati resnico«, ubesediti tisto, kaj še ni bilo ubesedeno. Mauser pri tem trepeti pred »dolgo roko nove oblasti« (Pibernik 62), Malenškova pa sama zase pravi: »Bila sem prva, ki je pogledala na drugo stran.« (Hren, 2009) Pomemben je tudi njun dokumentiran trud ujeti zgodovinski tok čim bolj verodostojno; Mauser se je v marsičem lahko zanašal na lastna doživetja (in se tudi je, kot bomo videli v naslednjih vrsticah), Malenškova pa trdi, da se je poleg raziskovanja zgodovinskih virov pri pisanju *Temne strani meseca* opirala tudi na osebna pričevanja ljudi.

V naslednjih vrsticah si zato pogledajmo nekaj literarnih »sledi« realnega dogajanja na Slovenskem med drugo svetovno vojno (na prvi pogled očitnih zgodovinskih navezav, kot je na primer kapitulacija Italije, niti ne bomo omenjali); ne le zato, ker so podatki zanimivi, ampak tudi zato, ker nam širijo razumevanje romana ter dokazujejo, da sta avtorja napisala več kot le simpatično literaturo; njuni deli lahko označimo za prava zgodovinska romana. In ker je turjaška bitka pri tem posebnega pomena, se ji bomo še nekoliko podrobneje posvetili.

Legija smrti, ki jo v *Temni strani meseca* po Dolenjskem vodi Črtomir, pridruži pa se jim tudi Boštjan, je osnovana na resnični skupini slovenskih četnikov, ki so se sprva zares pretvarjali, da so partizani in se imenovali Štajerski bataljon, kasneje pa si – kot v romanu – nadeli ime Legija

smrti. Tudi resnična Legija je bila razdeljena na tri bataljone, ki se niso le v romanu nekajkrat bojevali s partizani proti Italijanom. Zgodovina beleži tudi prvi napad Legije smrti na partizane iz zasede (Griesser-Pečar 227); prav v tem napadu je bil najverjetneje v romanu huje ranjen Boštjan Logar.

Lik Boštjana Logarja je prav detektivsko zanimiv; zgodovina priča, da je na Turjak v Dobropolju zbrane vaške straže pripeljal poveljnik Anton Perne, ki je bil že prej poveljnik vseh dobropoljskih straž. Perne je bil diplomirani pravnik iz Povelj na Gorenjskem (Enciklopedija Slovenije, 1994); Boštjan Logar je bil prav tako iz neke gorenjske vasice, pravnik in poveljnik dobropoljskih vaških straž. V romanu se Logar jezi, ker niso poskušali izpasti iz obleganega gradu; Perne naj bi tik pred predajo Turjaka poskušal izpeljati izpad, a je bilo zanj prepozno (Lavrih 55).

Če za Perneta in Logarja ne moremo z gotovostjo trditi, da si podajata roko med realnostjo in fikcijo, pa to brez dvoma velja za Franceta Kadunca, po domače Rekarjevega. Bil je Mauserjev prijatelj in je zares umrl v turjaški bitki, prav tako je bil resnično doma iz Zdenske vasi; Mauser ga za potrebe literarizacije in dramatičnega učinka »da ubiti« Razpetu po padcu gradu, »pravi« Rekar pa je umrl med bojem s partizani, ki so v grad prišli s pomočjo izdajalskega gostilničarja (Lavrih 55).

V kritiki *Temne strani meseca* Ževartove zasledimo tudi namig, da je bila ljubezen med Boštjanom in Miro osnovana na resničnih dogodkih (Ževart 1139). Zagotovo pa Viktor ob koncu trilogije izreče besede Narteja Velikonje, ki jih je ta izrekel na političnem sodnem procesu zoper sebe: »Danes sem prepričan, da so imeli prav; če so kdaj pogrešili, so pogrešili nemara le v taktiki.« (IV, 120)

4.5.1 TURJAK

Turjaška bitka je eden tistih zgodovinskih dogodkov, ki ga s pridom uporabljajo vsi; zmagovalci za dokaz svoje superiornosti, poraženci pa za dokaz zlobe in terorja nasprotnikov. Na Turjaku se je brez dvoma zgodil prelom; tam je bila zadušena zadnja trohica upanja, da bi se morda lahko izognili državljanski vojni, po poboju ranjencev in mnogih borcev ter po kočevskem procesu pa je tudi postalo jasno, da so nameni revolucionarnega tabora brezkompromisni. Turjak je pomembna točka razvoja zgodbe obeh romanov. Malenškova je tja postavila celoten okvir *Temne strani*

meseca, Mauser pa je bitko uporabil kot jeziček na tehtnici, s katerim je odločil Silvin pogled na vojno. Poglejmo si, kaj o dogajanju zvemo v enem in drugem romanu.

V *Ljudeh pod bičem* se bralec s Turjakom večinoma srečuje v drugi knjigi. Izredno zgovoren pa je trenutek v prvem delu, ko Silva bere časopise, ki poročajo o dogodkih. Časopis Slovenski dom Turjak primerja z Alcazarjem, trdnjavo, ki je padla v španski državljanski vojni leta 1936 (vsi branilci so umrli). Nadalje piše: »Kako se je izvršil umor ranjenih vaških stražarjev, ki so po predaji gradu ostali v ambulantih? Zverinsko maščevanje zmage pijanih partizanov v Velikih Laščah – štiriinšestdeset umorjenih junakov v skupnem grobu.« Časopis prinaša tudi imena ubitih ranjencev; Perne Tone, Rekar France, dr. Kožuh ... Precej drugače o istem dogodku piše Poročevalec: »Strašen poraz klerofašistične sodrge na Turjaku in pravična sodba nad krvniki slovenskega naroda. Velik korak k svobodi, ki je že na pravo, in znamenje beli Ljubljani, da se ji bliža odrešenje.« Prav to grozljivo branje iz Silve izvije vzklik: »Samo še za ljudi sem, za dobre ljudi, naj si bo na eni ali na drugi strani.« Jerovšek pa presodi: »Zdi se mi, da na obeh straneh pretiravajo – v besedah in dejanjih.«

Naslednji poudarek Turjaka najdemo v pogovoru Silve in Razpeta, ki se je na Turjaku prav tako boril. Turjaško bitko označi za mejnik dobropoljske doline, kjer so strli jedro vaških straž. Silvi pove, da je tam padel glavni vodnik doline, Rekar. Razpetu je povsem jasno, da je bila »objektivna resnica« na strani partizanov in da je vsa krivda na branilcih gradu. Od tu naprej se zgodba ves čas vrača k turjaškim dogodkom; nekoč med poukom se Silvi upre Rekarjev sin, ki ji pove, da je bil njen oče ranjen in ubit. Silvi se Turjak neprestano plete po glavi. Razmišlja, kako različna poročila so ji takrat prinašali časopisi, razmišlja o izdajalcih, ne more sprejeti tega, da Rekar ne zasluži lastnega groba, teži jo, da ne pozna zgodbe tako, kot bi si jo želela. Do natančnejših informacij pride najprej pri Rekarjevi vdovi, ki ji prva pove, da so partizani postrelili vse ranjence, nato pa kasneje v Velikih Laščah še precej drugih »belih«. Silvi pove tudi, da je njen mož vedno govoril, da je »tudi na drugi strani veliko poštenih ljudi, ki so trdno prepričani, da gre za svobodo in za nič drugega«. Silvi se začnejo odpirati obzorja, dokončno pa ji razjasni dileme Matevž, brat padlega Rekarja. Ta ji opiše, kako so se po kapitulaciji Italijani pridružili partizanom s topovi in tanki vred, kako so se med vaškimi stražarji kresala mnenja, ali naj gredo v gozdove ali na grad, kako je France Rekar z vsem srcem navijal za grad, kako je gostilničar izdal grajsko posadko in z vrvjo pomagal v grad partizanom in njihovi strojnici ... Opiše ji zadnje trenutke pred padcem gradu,

obilno italijansko obstreljevanje, pove ji, da je bil ob prihodu prvih partizanov na grad zadet njegov brat France. Nato ji opiše streljanje ranjencev na stopnicah kašče pred gradom in Rekarjevo smrt.

Mauserjev opis turjaških dogodkov je zgodovinsko gledano povsem verodostojen, kar je tudi jasno, saj je bil pri njih prisoten. V primerjavi z Malenškovo sicer manjka malo morje podrobnosti, a grob opis dogajanja se povsem drži resničnih dogodkov. S stališča podrobnosti pa je nadvse zanimiva *Temna stran meseca*. Roman je namreč prava zakladnica malenkosti, ki so se dogajale na Turjaku in jih celo v zgodovinskih knjigah ne najdemo vedno. Pisateljica je očitno našla nekaj odličnih osebnih virov. Potek dogodkov je seveda povsem enak Mauserju (s to razliko, da ona ne omenja prevarantskega gostilničarja in partizanov, ki so v grad pretihotapili strojnico, kar je zanimivo, saj je ta dogodek bistveno vplival na hiter razplet bitke), omeniti pa velja, da se Malenškova popolnoma izogne popisu partizanskih pobojev. »Njen Turjak« se s predajo grajskih branilcev namreč konča. Za lažje razumevanje, o kakšnih malenkostih je govora, lahko omenimo nemška izvidniška letala, ki so dejansko enkrat preletela grad med obleganjem; v romanu na primer grajskim borcem prav ta letala vlijejo nekaj lažnega upanja. Malenškova omenja tudi dva kurirja protirevolucionarjev, ki so ju partizani ubili na Škofljici, kot Mauser tudi ona poudarja, da so se skupaj s partizani borili tudi Italijani (in njihovo orožje), njen vir pa ji je moral namigniti tudi o prepričanosti grajskih branilcev v skorajšen prihod zaveznikov, saj se liki v romanu močno zanašajo na to, da se bodo zavezniki vsak čas izkrcali v Istri, če se še niso. Še bolj presenetljivo pa je, da je Malenškova uporabila informacijo, da so se pred začetkom konkretnega obstreljevanja sestali trije »beli« častniki in partizani ter da so prvi drugim ponudili sodelovanje, dogovor o nenapadanju ter skupen boj proti Nemcem, partizani pa so to brezkompromisno zavrnil z zahtevo po dokončni predaji. To je podatek, ki bistveno spremeni pogled na turjaško bitko, saj bi se v primeru, da bi prišel tak dogovor v uporabo, lahko slovenska zgodovina odvila bistveno drugače, špekuliramo lahko, da precej manj krvavo. Malenškova ta pogajanja opiše izjemno natančno, omenja tudi velikolaškega župana Paternosta, ki je dejansko imel precejšnjo vlogo pri tem dogajanju, v romanu »izvemo« celo, da so se s partizani sprva pogajali »nižji čini«, a so oni sami zahtevali častnike ... To so zgodovinsko gledano izredno natančne, pa tudi izredno pomembne informacije (in šele ob njih lahko lažje razumemo Hacetov vzklik ob izidu romana, češ kje neki je Malenškova vse to izvedela, saj bi še on, udeleženec bitke, težje povedal natančneje).

Zgolj kot zanimivost pa omenimo zdravnika, ki v romanu pomaga ranjencem v gradu, v pogovoru z Bačarjem pa reče, da so njega že davno razglasili za izdajalca. Zgodba romana ne ponuja nobene razlage, zakaj bi bil zdravnik »že davno izdajalec«, zato pa jo zgodovina: zdravnik na gradu je bil dr. Kožuh, ki je med vojno imel govor na pogrebu devetčlanske družine, ki so jo pobili partizani. In vedel je, da se je s tem zameril »rdečim« (Nežmah, 2004).

4.6 POGLED NA IZDAJSTVO

Tematika izdajstva se izredno pogosto pojavlja predvsem v delih Karla Mauserja. Njegova literatura se neprestano srečuje z obdobjem druge svetovne vojne, zato je to skorajda samoumevno. Neprestano se je vračal tudi k motivu Turjaka, tako v krajših kot daljših pripovednih oblikah, izdajstvo pa pogosto obravnaval v kontekstu z zvestobo; domovini, rodbini, tudi osebnemu prepričanju. Malenškova se z izdajstvom morda najkonkretnije srečuje prav v *Temni strani meseca*. V primerjavi z *Ljudmi pod bičem* je obravnava izdajstva pri njej drugačna; v trilogiji se prepletajo osebni in družbeni pogledi na ta pojem, hkrati z neprestanim povezovanjem izdajstva s krivdo in dolžnostjo, toda na nek način širše od obsega državljanske vojne. Ta je sicer odličen poligon za kresanje mnenj in raziskovanje izdajstva kot takega, a ob načelu, da je najvišja vrednota »ostati človek«, se tudi izdajstvo dvigne nad meje partizanov in protirevolucionarjev. Pri Malenškovi pa se pojem izdajstva sicer zelo pogosto pojavlja, a večinoma v konkretni navezavi na dogajanje med drugo svetovno vojno, težko pa bi tudi rekli, da je izdajstvo poglavitna tema njenega romana (kar za *Ljudi pod bičem* pravzaprav lahko trdimo). Pa vendar se literarnim likom vprašanje izdajstva pogosto zastavlja, še posebej z bližanjem padca Turjaka in (precej gotove) smrti. Malenškova v nekem pogovoru pravi: »Bila sem prva, ki je domobrancem dala ime, do takrat je zanje veljala samo ena beseda: izdajalci (Hočevar, 2008).

V obeh delih se z obtožbo izdajstva srečujejo predvsem (če ne kar *samo*) pripadniki protirevolucionarnega pola. S stališča revolucionarjev je to seveda povsem razumljivo, z natančnim poznavanjem zgodovinskih dejstev (predvsem sodelovanja partizanov z okupatorji) pa se ta problem seveda precej razširi. A v romanih do takšne razširitve ne pride.

4.6.1 IZDAJSTVO V ROMANIH

Omenjena je že bila razlika med obravnavo izdajstva v obeh romanih; v *Ljudih pod bičem* je izdajstvo neločljivo povezano s krivdo, velik pa je tudi poudarek izdajstva na osebni ravni, torej izven perspektive družbe, naroda ... Seveda se pojem izdajstva kljub temu izrazito pojavlja v odnosu protagonistov do naroda ali do soljudi, vendar pa – za razliko od romana Malenškove – lahko opazimo tudi primere izdajstva, ki so vezani izključno na zvestobo osebnim vrednotam, zvestobo do obljube sočloveku ipd. V *Temni strani meseca* je drugače, izdajstvo je večinoma močno vezano na državljansko vojno in ločnico med revolucionarnim in protirevolucionarnim taborom; in ker je izdajstvo v tem romanu opredeljeno kot predvsem družbena stvar, je tudi izdajalec definiran predvsem s svojim odnosom do naroda. Zaradi te razlike se bomo izdajstvu v romanih posvetili z dveh različnih zornih kotov in z različnimi »tipologijami« izdajstva. V trilogiji *Ljudje pod bičem* bomo izdajstvo obravnavali s treh stališč: s stališča izdaje naroda oziroma skupnosti, posameznika in pa samega sebe. To so namreč trije pogledi na izdajstvo, ki nam jih trilogija neprestano prikazuje. Izdajstvo v romanu *Temna stran meseca* pa bomo pretresli po skupinah, ki so med vojno delovale; pogledali bomo, zakaj se pripadniki določene enote počutijo (ali ne počutijo) izdajalce ter kakšen je pogled nasprotnega tabora na njihovo (ne)izdajo.

Jasno je, da se v obeh romanih izdajstvo v veliki meri navezuje prav na vprašanje naroda, narodne pripadnosti, zvestobe lastnemu narodu

4.6.1.1 IZDAJSTVO V LJUDEH POD BIČEM

Izdajstvo se v trilogiji večinoma pojavlja kot sopomenka domobranskemu taboru, po drugi strani pa tudi kot ironičen opis krivde, ki jo je partija nalepila vsakomur, ki ni bil po njenih merilih. Kot smo že povedali, se bomo izdajstvu posvetili predvsem v treh pogledih (naslednje vrstice bodo zgolj povzetek natančnejših opredelitev, ki jih je moč najti v mojem diplomskem delu).

Izdajstvo naroda oziroma skupnosti

Izraz »izdajalec naroda« se v delu pojavlja predvsem kot partijsko poimenovanje domobrancev, pri čemer se pogosto nanaša na prejemanje orožja iz okupatorjevih rok. Prav o tem vprašanju imajo protirevolucionarni liki precej izoblikovano mnenje; orožje od italijanskih komunistov jemljejo

tudi partizani, podbreški župnik pa izpostavi, da so »beli orožje jemali s stisnjenimi zobmi, rdeči pa s hkratnim prevzemanjem ideologije«. Viktor poudarja, da je krivda za razkol naroda tudi v tem, da borci proti okupatorju za izdajalca označijo vsakogar, ki »jim ne kima«. Neposredno vprašanje *kdo je izdajalec* se v romanu pojavi šele ob srečanju Silve z Rekarjevim sinom; mlada učiteljica ne more sprejeti, da bi bili prijazni, tihi in zadržani Dobropoljci zares narodni izdajalci. Šele s spoznavanjem ljudi ugotovi, da je bilo njihovo »izdajstvo« (pridružitvev protirevolucionarni strani in sprejem orožja s strani okupatorja) povezano z represijo s partizanske strani. Pojavlja pa se tudi vprašanje, ali je nekdo, ki se bori v neki skupini ljudi, vendar pa ciljev, namenov in ideologije te skupine ne pozna v polnosti, tudi osebno odgovoren za dejanja svoje skupine. Takšno vprašanje namreč lahko preslikamo na večino preprostih ljudi na eni ali drugi strani.

V trilogiji lahko opazimo tudi izdajo zaupanja naroda v sodni sistem, ki ga je zagrešila partija, pa tudi izdajstvo vseh tistih partizanov, ki so po koncu vojne zasedli vodilne položaje in pozabili, za kaj so se pravzaprav borili – izdali so svoj narod, ki so ga prej podpihovali prav z idejami, na katere sedaj pozabljajo.

Izdaja naroda je relativna; odvisno je, s stališča katerega literarnega lika jo ocenjujemo. Za partijo sta narod izdala stražarja v delovnem taborišču, ki sta pomagala Silvi, za Silvo je narod izdala prav partija, prav tako za Razpeta ... Prav v takšnih kompleksnih spleth okoliščin pa pridemo do razhajanja zvestobe sebi na eni in skupnosti na drugi strani.

Izdajstvo posameznika

Ta naslov bi skorajda lahko podnaslovili z imenom Blaža Bregarja, ki je pravzaprav izdal kar vse; ni mu bilo pomembno, kaj se zgodi z njegovimi bližnjimi, dokler se njemu godi dobro, in za to je bil pripravljen celo izdati prijatelja okupatorju. Njegovo nasprotje je Razpet, ki je bil izdan s strani vseh (ironično pa je ravno Razpet edini lik na partizanski strani, ki poskuša ostati iskreno zvest načelom komunistične revolucije). Svetla točka izdaje posameznika je Silva, ki je skozi celoten roman ostala topla in rahločutna do praktično vsakogar okoli nje, ves čas se je poskušala držati načela »ostati človek«. Zanimiv poudarek lahko namenimo Viktorju, ki je pustil svojo učiteljsko službo prav zato, ker se je kot državni uslužbenec čutil »Silvin izdajalec«. Pretresljiv pa je tudi lik Cestnika, ki je druge izdajal kar »službeno«, kot uradni partijski ovaduh.

Izdajstvo samega sebe

Izdaja sebe je gotovo najbolj intimna, pravzaprav niti ni nujno, da drugi zanjo izvejo. Izdajalec samega sebe je seveda – ponovno – Blaž; Viktor ga poimenuje »sam sebi Judež«. Vendar je zanimivo pomisliti, ali se človek brez načel svoja načela sploh lahko izda.

Protagonist zvestobe lastnim načelom za vsako ceno je zagotovo Viktor. Raje kačursko propade, kot pa da bi zatajil svoj značaj in svoj pogled na svet. Sebi ostane zvest v vseh situacijah, v katere ga trilogija postavlja, to lastnost pa prenese tudi na Silvo. Oba se morata v povojnem času odločiti med zvestobo sebi in lastno varnostjo; oba se odločita za prvo, čeprav s tem tvegata življenje. Silvo pri tem vodi očetovo vodilo: »Ne stori ničesar, kar bi ti umazalo značaj,« s katerim se odločno dopolnjuje z Viktorjevo viharšiško pokončnostjo.

Podobno kot Viktor Žalar pa je kačursko zvest sam sebi tudi že omenjeni Razpet; kljub samoti na dobrepoljskem bojnem polju ostane zvest ideji, v katero je verjel, pa tudi lastnim načelom, čeprav zaradi tega izgubi vse.

4.6.1.2 IZDAJSTVO V *TEMNI STRANI MESECA*

Čeprav se v *Temni strani meseca* pojem *izdajstvo* v primerjavi z Mauserjevo trilogijo pojavlja manj pogosto, ga vseeno lahko kar nekajkrat zasledimo. Vendar pa je praktično vedno vezan le na državljansko vojno; glavna tematika, v kontekstu katere se literarni liki sprašujejo o (ne)izdajstvu, je sodelovanje z okupatorjem in sprejem orožja iz njegovih rok. Večinoma se o (morebitni) lastni krivdi izdaje sprašujejo liki s protirevolucionarne strani, saj je tudi roman napisan z njihove perspektive. Bogastvo pogleda na izdajstvo pa se skriva v dejstvu, da o njem razmišljajo nazorsko povsem različni liki; vsak izmed njih bralcu predstavlja svoje razloge (večinoma iskrene in pogosto dobro argumentirane). Boštjan se odloči za sodelovanje v Legiji smrti, prav tako Črtomir – obema je cilj preprečiti komunistično revolucijo. Jože se odloči za partizane, enako Mira. Oba v tem vidita edini način boja proti okupatorju. Čiro se od partizanov loči, ker ne sprejema komunizma. Ignacij se ne želi vmešati nikamor, dokler ne bodo okoliščine dovolj jasne. Vsak je v svoji odločitvi načelen in iskren; sam do sebe torej nikakor izdajalski. Drugače je pri Bačarju, ki deluje po principu propagande in lepih besed. Šele dialogi z Boštjanom na Turjaku mu široko odprejo dilemo izdajstva. Spet tretja skupina ljudi pa so tako imenovani *mali ljudje*, preprosti vaščani, ki v

dogovarjanja in taktiziranja enih in drugih častnikov in politikov nimajo vpogleda, ampak delujejo le po vzorcu preživetja. Zdi se, da bi bila za presojanje izdajalske narave njihovih dejanj potrebna drugačna merila ... Poglejmo si torej omenjene osebe (in skupine oseb) nekoliko natančneje in ob primerih iz romana.

Na protirevolucionarnem taboru precej nazorno izraža svoj pogled Črtomir. Zanj je poglobitnega pomena preprečiti komunistično revolucijo, posledično torej poraziti partizane. Za ta cilj se bori iz vsega srca, brezkompromisno in načelno. Zato se tudi njegovo presojanje (ne)izdaje pogojuje s tem; po njegovem mnenju bo komunizem za naše kraje mnogo večje zlo, kot je zlo sprejem orožja iz rok italijanskega okupatorja, zato meni, da je to tako rekoč njegova dolžnost.

Podobno, čeprav neskončno manj brezkompromisno razmišlja tudi Boštjan; po njegovem mnenju se je treba boriti proti komunizmu, toda sodelovanje z okupatorjem ga neprestano žuli, skozi zgodbo romana večkrat jasno pove, da se mu to zdi izdajalsko. Prav zato tako težko čaka trenutka, ko bo »bela« stran lahko pokazala svoj pravi obraz ter se obrnila proti okupatorju – z orožjem, ki ga je prej sprejela iz njegovih rok. Takrat bodo končno lahko pokazali, da niso kolaboracionisti, pravi. Toda bolj ko se bliža padeč Turjaka, bolj na glas razmišlja o tem, da so pravzaprav bili točno to: izdajalci. V nasprotju z njim kurat Bačar vse do konca poskuša oprati svojo vest s tisoč izgovori, zakaj oni nikakor niso izdajalci. Njegovo opravičevanje se zdi smešno in neiskreno predvsem zato, ker vemo, da je lep čas vojne preživel v pisarnah in na varnem, pišoč propagandne članke. Tako lažje sprejmemo Črtomirjev ugovor, ki je pravzaprav enak Bačarju, a deluje iskren, saj je Črtomir tudi dejansko živel tako, kot je govoril (medtem ko Bačar tega, o čemer je pisal, sam niti ni izkušal). Na Turjaku se med Boštjanom in Bačarjem plete naslednji pogovor, ki jasno pokaže njuni mnenji o izdajstvu:

Bačar: »Poslušaj, Boštjan, in vendar ta stvar, s tem izdajstvom ... ni mi jasna! Nekaj smo vendar morali storiti! Ali naj bi pustili da bi nam brez boja vzeli vse karte iz rok?«

Boštjan: »Izbrati bi si morali drugačen način.«

Bačar: »Ali morebiti tudi ti misliš, da smo ... izdajalci?«

Boštjan: »Da, v nekem smislu. Ali ti nisi nikoli tega čutil?«

Bačar: »Saj to je tisto, kar se mi je zmeraj zdelo naravnost ... čudno. /.../ Delali smo za rešitev domovine /.../, pri tem pa ... Ves čas sem bil čisto na dnu negotov. Neprestano sem moral sam sebi dopovedovati, da nisem izdajalec! /.../ (Kadar) je prišel k meni človek, ki ga nisem poznal – takrat sem zmeraj najprej pomislil na te besede: izdajalec. Nobena druga ni bila tolikokrat ponovljena! Zmeraj sem se bal, da je kdo izdal mene, ali da mi bo kdo rekel, da sem izdajalec jaz, ali da me bo kdo ustrelil kot izdajalca ...« (495)

Boštjan torej v zadnjih dneh svojega življenja že popolnoma sprejme idejo, da je bil protirevolucionarni tabor v nekem smislu izdajalski. (Sicer na žalost nikjer v romanu ne zasledimo, kakšen je tisti »drugačen način«, ki bi si ga morali izbrati.) Bačar po drugi strani na vsak način poskuša najti alibi njihovemu početju, pa čeprav ga krivda izdajstva ravno tako gloda. A prav tu se zgodi zanimiv preobrat: Bačar izdajstva sploh ne jemlje kot družbeno krivdo, kot greh proti narodu; njega skrbi le, da ga ne bo kdo izdal *osebno*, da ne bo on *osebno* plačal za to, ker se nekomu zdi izdajalec. Bačar je pač egoističen človek, ki ga skrbi predvsem za svoje lastno udobje, zato je temu podobno tudi njegovo razmišljanje o izdajalstvu. V njegovih besedah pa je vidna tudi širša problematika izdajstva: neprestan in paranoičen strah pred tem, da ga bo nekdo izdal, človeka pač neskončno hromi.

Preden zaključimo z vprašanjem okupatorskega orožja in krivde izdajstva, povezane z njim, pa izpostavimo še navedek, ki opisuje partizanske povezave s tujci: »Pod gradom so italijanski topovi. In italijanski oklepniki. /.../ Komunisti so se zvezali z Italijani. Sicer pa so se že davno prodali italijanskim in avstrijskim komunistom, prav tako kot ruskim,« (441) beremo v *Temni strani meseca*. Obsodba, ki smo je bolj vajeni leteti v drugo, protirevolucionarno stran. In vendar je res, Turjak brez italijanskega orožja in vojakov morda niti ne bi padel (ali pa bi zdržal bistveno dlje). So torej tudi partizani izdajalci, ki so se naslonili na tujo vojsko, da bi premagali lastne brate? Še sploh z ozirom na to, da so jim ti ponujali dogovor o nenapadanju in skupnem boju proti okupatorju. Pri vseh teh vprašanjih ni prav veliko smešnega (razen morda Bačar, ki obupano jadikuje, da je grozno izdajalsko, da jih partizani napadajo z italijanskim orožjem, nekaj stavkov prej pa je Boštjanu utemeljeval, zakaj je popolnoma pravilno, da so oni sprejeli italijanske puške).

Omeniti velja tudi Čira, ki je zaradi nestrinjanja s komunistično ideologijo zapustil partizane in se kasneje pridružil legijcem. O svojem početju pravi: »Dosegel sem samo toliko, da so me razvpili za izdajalca.« (226) Pa čeprav se je želel boriti proti okupatorju; izdajalec, ki so ga iskali s tiralico,

je bil torej zgolj zato, ker se ni strinjal z revolucijo. V njegovem primeru že odseva (tudi pri *Ljudeh pod bičem* omenjena) težava, da je izdajalstvo postalo le smrtonosna nalepka za vse, ki niso odgovarjali partijskemu vodstvu OF.

Biti izdajalec je bil opis, ki so se ga nadvse bali tudi preprosti prebivalci vasi in mest. Zakaj? Ker so jim ga lepili vsi povprek, partizani zaradi sodelovanja s protirevolucionarji in obratno. In kazen? Smrt ali internacija. V romanu se večkrat srečamo s takšnimi težavami vaščanov, ki poskušajo preživeti, pa ne vedo, če jim bo uspelo. Le ena napačna beseda (ali molk) in obsojeni bodo izdaje. Zdi se neskončno krivično, da morajo igrati igro, v katero so prisiljeni in s katere pravili se niti najmanj ne strinjajo, če jih sploh poznajo. Dejstvo pa je, da morajo kolebati med »rdečimi«, »belimi« in okupatorji; če želijo preživeti, morajo najti način, da bodo ustregli vsem in hkrati nikomur. Precej zahtevna naloga.

V romanu najdemo omembo izdajstva še na nekaj drugih mestih. O tem razpravljata Mira in Boštjan le malce preden ona pobegne iz njihovega tabora. Kako težko je opredeliti, kdo je zdaj izdajalec, nam opišejo naslednje vrstice. Mira je zlomljena zaradi dejstva, da je Boštjan likvidiral partizanskega likvidatorja. Ta je na zaslišanju trdil, da je pobijal samo izdajalce, Črtomir je besno vzklikal, da so očitno sedaj izdajalci kar vsi po spisku, likvidator pa je svojim rabljem zaklical »izdajalci«, preden je omahnil v jamo. Boštjan na vprašanje Miri, če ga ima sedaj za izdajalca, ker je ubil nekoga, ki je ubijal ljudi, ki so jih prej partizani samovoljno oklicali za izdajalce, ne dobi odgovora. Zato pa mu Mira pove, da partizani streljajo samo izdajalce. Neprestano obkladanje s pojmom »izdajalec« torej. Vsak ima svoja merila za to, kdo je komu izdajalec, problematično pa postane, ko si vsak jemlje tudi pravico ubijati zaradi obtožb, ki jih je postavil sam. Zakonodajna in izvršna oblast sta pač ločeni z razlogom.

V podobno spiralo se ujame tudi Bačar. Nekoč izda svoje duhovništvo in prekrši spovedno molčečnost, da bi pred ustrelitvijo rešil dve ženski, ki ju »beli« tabor obtožuje izdajalstva. Nato njune skrivnosti izda poveljniku postojanke, ta pa poskrbi za internacijo vseh vaščanov, vpletenih vanje, seveda pod obtožbo izdajstva. Vrtenje v krogu – drug drugemu so izdajalci.

V romanu zasledimo tudi omembe izdajalskih oziroma »ovaduških« spiskov; seznamov ljudi, ki sodelujejo z eno ali drugo stranjo, nasprotna stran pa jih zato obtožuje izdaje. Da je že davno razglašen za izdajalca, Bačarju pove tudi zdravnik, ki na Turjaku skrbi za ranjence. »Da sem med

izdajalci!«, zakliče neki obupan kmet tik pred padcem gradu. Izdajstvo torej prepreda zgodbo *Temne strani meseca* (kot tudi celotno obdobje slovenske zgodovine, ki ga roman obdeluje).

Čudovito jasen, morda kar najlepši prikaz problematike izdajstva v celotnem romanu pa bralec najde v Boštjanovih besedah. Povsem preproste so: »Niti na misel mi ne pride, da bi me kako brigadno sodišče obsodilo in dalo ustreliti zaradi veleizdaje! To bi pa kaj hitro storili, če bi me dobili v roke, kakor bi tudi jaz njih sodil zaradi izdajstva države in še kralja!« (406) Jedrnato; za protirevolucionarje jugoslovanska država še vedno obstaja, še vedno so zvesti kralju in borijo se, da bi to kontinuiteto ohranili do konca vojne. Zato so za njih partizani in OF navadni izdajalci, tako države kot kralja. Ko se s Turjaka odpravljajo na pogajanja s partizani, pravijo: »Smo redna slovenska vojska in ne izdajalci!« (15) Boštjan pa se hkrati zaveda, da je za partizane izdajalec on, saj je v želji preživetja in protirevolucije celo sodeloval z okupatorjem. (Resnici na ljubo je bilo za obtožbo izdajstva dovolj že veliko manj; tudi tako malo, kot je upor proti okupatorju zunaj vrst OF.) Obe strani pa javno razglašata, da se borita za narod.

Vsi naštet primeri nas torej vodijo k ugotovitvi, da je pri vprašanju izdaje najprej pomembno, kakšni so nameni določene skupine. Prav od tega je namreč odvisno, koga imajo pripadniki te skupine za izdajalca in koga ne. Definicijo izdajstva torej na neki način določa to, kako si neka skupina ljudi hierarhično razporedi vrednote, po katerih deluje; kaj ji je najpomembnejše; kaj ji predstavlja končni cilj, za katerega se pravzaprav bori; kaj je njen poglobitni smoter in namen.

Če je izdajalec vsakdo, ki izda nekaj zaupnega nekomu, ki naj tega ne bi izvedel, potem so bili z izdajalci prepredeni vsi vojni tabori. Če je izdajalec tisti, ki se obrne proti lastni državi, so bili izdajalci komunisti. Če je izdajalec tisti, ki kolaborira z okupatorjem, so bili to protirevolucionarji (in vendar hkrati tudi partizani – roman Malenškove ponuja precej namigov na to temo), če pa je izdajalec tisti, ki ne sprejema komunističnih idej, so bili izdajalci res le »beli«. Prav zadnja definicija se je uveljavila tudi po vojni, čeprav zanjo ni veliko logične osnove.

4.7 DRUGE SKUPNE TOČNE ROMANOV

Iskanje skupnih točk, zanimivih povezav z zgodovino, nenavadnih podrobnosti, podobnosti in razlik med obema romanoma bi lahko trajalo in trajalo. V naslednjih vrsticah si le mimobežno pogledjmo še nekaj tem, ki povezujejo tako roman Malenškove kot tudi Mauserjevo trilogijo.

Ena izmed takšnih sta pisatelj Boris Pasternak in njegov roman *Doktor Živago*. Ta je izšel leta 1957 v Italiji, dogaja pa se v času med rusko revolucijo leta 1905 in drugo svetovno vojno. Delo je obšlo svet, prevedeno je bilo v osemnajst jezikov in Pasternaku prineslo Nobelovo nagrado (ki jo je zaradi pritiska Sovjetske zveze sicer zavrnil). Pibernik se loteva zanimive primerjave med *Doktorjem Živago* in *Ljudmi pod bičem*; oba se ukvarjata s problematiko, ki je bila v matični domovini tabu, o kateri se ni govorilo in se jo je celo zanikalo. Na Pasternaka so po izdaji romana letele hude obtožbe zaradi kritike stalinizma, kolektivizacije, gulagov in velike čistke (o tem se v Sovjetski zvezi jasno ni govorilo, še manj pa se je o teh temah pisalo romane – prav zaradi tega je bil *Doktor Živago* objavljen v Italiji, kamor so ga dobesedno pretihotapili). Ne tako drastična, pa vendar kanček podobna se zdi tudi Mauserjeva zgodba: tudi on je bralcem odstiral problematiko »nasprotnega brega«, uvajal nov tip junaka – nerevolucionarja, odpiral nov pogled na medvojno dogajanje ... Pibernik trdi, da so *Ljudje pod bičem* na Slovenskem odigrali podobno vlogo kot *Doktor Živago* v svetu: oba sta bila glas druge resnice, antitetičnost pa je bila ob vsesplošnem političnem položaju na Slovenskem ne le upravičena, bila je nujna (Pibernik 118).

Ob tem je zanimiva mimobežna pripomba Malenškove v filmskem literarnem portretu o njej, da je ob izdaji *Temne strani meseca* niso zaprli tudi zato, da iz nje ne bi naredili novega Pasternaka (Hren, 2009). Dejansko so bili vsi trije romani izdani v obdobju dobrih treh let in v ideološko sorodnem obdobju, ob vseh treh je imela aktualna oblast določene pomisleke in vsi trije avtorji so bili neke vrste uporniki svoje dobe.

Naslednja točka, ki bi jo lahko obdelali precej podrobneje, a bomo to prepustili komu drugemu, je vloga ženske v obeh romanih. Pri Mauserju je to seveda glavna protagonistka Silva, pri Malenškovi pa imamo v mislih predvsem partizanko Miro, nekoliko pa tudi Boštjanovo mater. Tako Silva kot Mira sta ženski izrazito močnih karakterjev, pa čeprav tihi in umirjeni. Imata močno izoblikovano mnenje ter pogum povedati ga jasno in vsem. Obe močno vplivata na svoja moška, Silva na Viktorja in Mira na Boštjana. S svojim vplivom ju lahko celo prisilita v drugačno sprejemanje sveta, obe sta neupogljivi in kljub trpljenju vztrajata na svoji začrtani poti.

Skupna točka romanov so tudi omembe drugih literarnih del in medbesedilna uporaba citatov iz literature in ljudskih pesmi. Mauser se pogosto naslanja na *Tihega Dona* Šolohova, omenja pa tudi Tolstojevo *Vstajenje*, *Zapiske iz mrtvega doma* Dostojevskega, Cankarjevega *Martina Kačurja*, poezijo Otona Župančiča, dela Narteja Velikonje, Coolenov *Brabantski rod* ... Malenškova pa pogosto vpleta v pripoved Tolstojevo *Vojno in mir*, pa tudi Tagorejevo poezijo, v besedilu pa se vedno znova srečujemo s pesmimi, ki jih prepevajo borci.

Skupna točka, vredna omembe predvsem v našem kontekstu, pa je tudi širina likov: oba pisatelja sta namreč poskrbela za literarne osebe »z vseh vetrov«. Bralec lahko spozna pogled protirevolucionarjev, četnikov, partizanov, ki se hkrati borijo tudi za revolucijo, partizanov, ki so proti komunizmu, partizanov, ki prestopijo v nasprotni tabor, duhovnikov, kuratov, meščanskih politikov, partijskih funkcionarjev, malih ljudi ... Prav ta raznobarvnost likov oba romana naredi še bogatejša, saj medvojne dogodke predstavlja (ali pa vsaj poskuša predstaviti) z več plati, vsak izmed omenjenih likov pa predstavi tudi svoja stališča ter argumente za lastne odločitve.

4.8 RAZLIKE MED ROMANOMA

Celotna naloga se je posvečala iskanju stičišč in podobnosti med obema avtorjema in njunima romanoma, v tem poglavju pa oplazimo še nekatere očitne razlike, ki so se pokazale med analizo obeh besedil.

Bistvena razlika, ki preprečuje tematološko povsem enako vrednotenje romanov, je jasna: *Ljudje pod bičem* obravnavajo celotno obdobje vojne z vsemi posledicami, ki jih ta prinese v prvih letih »nove ljudske oblasti«, *Temna stran meseca* pa se osredotoča le na dogajanje do septembra 1943 in do padca Turjaka, s čimer iz perspektive izgubimo precej pomembnih vojnih dogodkov, ki bi bili za morebitno ustvarjanje izpopolnjenega mnenja o tem obdobju bistvenega pomena.

Ena očitnejših razlik pa se kaže v nazorski usmeritvi. *Ljudje pod bičem* bralca ne puščajo v nikakršnem dvomu – čeprav ta lahko najde med partizani marsikaterega poštenjaka in iskrenega borca proti okupatorju, navsezadnje revolucionarnega tabora ne more drugače kot obsoditi; ob vseh naštetih hladnokrvnih zločinih proti človečnosti mu ne preostane nobena druga možnost. Protirevolucionarni tabor je prikazan kot nujen odgovor preteči komunistični nevarnosti, ki ga navdihuje več ali manj zgolj želja po odvrnitvi komunizma od slovenskega prostora, njegovi

zločini niti niso obdelani, Mauser pa se tudi ne spušča v težave meščanske politike in v razdrobljenost »belega« tabora. Nasprotno od tega bralec po tem, ko odloži *Temno stran meseca*, ne ve točno, kaj naj si misli. Implicitni avtor v tem romanu le ni tako jasen; komunistična revolucija v nasprotju z Mauserjevo trilogijo ni nedvoumno obsojena, pa tudi meščanska politika se pokaže v vsej svoji razdrobljenosti in neenotnosti. Frakcije protikomunistične strani so prikazane dovolj natančno, da je v opisu prostor tudi za storjene napake, zločine, dvome ... Vsega tega je pri Mauserju (tudi zaradi same zgradbe romana seveda) bistveno manj, če sploh kaj. Vprašanje, kdo je pravzaprav kriv in kdo ne, pa v romanu Malenškove ostane precej bolj odprto tudi zaradi obravnave zločinov. Ni nepomemben podatek, da se *Temna stran meseca* popolnoma izogne opisom vseh pobojev po turjaški bitki (in več ali manj tudi ostalim partizanskim čistkam ter VOS-ovim likvidacijam), opisi zločinov pa so precej konkretno razmejeni: teror s partizanske strani je nakazan in nekajkrat površno omenjen, medtem ko imajo pripadniki »belih« enot v romanu precej bolj krvave roke, bralcu pa je podan tudi natančen opis, kako so do takšnih rok prišli. Vzrok je seveda tudi v dejstvu, da se roman tako rekoč *dogaja* v taborih protirevolucionarnih skupin, tako da lahko njihovo početje spremljamo iz prvih vrst. V kontekstu romanov po drugi svetovni vojni je sicer pripovedna perspektiva »belega oficirja« več kot dobrodošla svežina, vendar pa v večini partizanskih romanov (čeprav v njih spremljamo partizanske enote in podpornike) le ne zasledimo prav natančnih in pogostih opisov zločinov iz lastnih vrst, tako da bi *Temno stran meseca* težko postavili v diametralno nasproten kot »povojnim režimskim klasikam«.

Razlika med obema romanoma pa se kaže tudi v pripovednem postopku; Mauserjev slog je ljudski, tekoč, linearen in z jasno rdečo nitjo, medtem ko je slog Malenškove poln zastranitev, retrospektiv (in retrospektiv v retrospektivah), dolgih opisov, bralec pa pogosto težko sledi dogajanju. Tudi notranji monologi so različni; Mauserjevi junaki jih podajajo jasno, logično in razumljivo, medtem ko jih liki Malenškove pred bralca pogosto razgrnejo v prav takšni zmedenosti, v kakršni se jim porodijo v glavi.

Pripovedovalca v obeh romanih sta tretjeosebna in vsevedna, a v *Temni strani meseca* se v tragičnem trenutku Boštjanovega umiranja pripovedovalec spremeni v prvoosebnega.

5 ZAKLJUČEK

Vedno znova se izkaže, da je literatura lahko tudi igrišče, na katerem raziskujemo človeško mišljenje, dojemanje sveta in reagiranje nanj. Zdi se, kot da sta obravnavana romana odlična primera za to. Literarni junaki pred nami odpirajo problematiko druge svetovne vojne na Slovenskem v vsej svoji relativnosti. Vsak s svojimi razlogi – bolj ali manj iskrenimi, bolj ali manj prepričljivimi, toda nihče ni brez njih. Kot bralci omenjenih romanov dobivamo jasen uvid, kako težko je enostransko oceniti to težavno obdobje naše zgodovine, a hkrati slutimo, da dovolj natančno poznavanje konkretnih dogodkov in zgodovinskih dejstev vendarle pomaga vsaj k lažjemu razumevanju, če že ne presojanju.

Postavitev obeh romanov v konkreten zgodovinski kontekst pokaže na veliko mero verodostojnosti. Jasno je, da sta avtorja izhajala iz dobro raziskanih osebnih izkušenj in natančno predelanega strokovnega gradiva. Turjaška bitka je sploh v *Temni strani meseca* opisana presenetljivo podrobno, po primerjavi z zgodovinskimi knjigami jo lahko šaljivo opišemo kot skorajda dokumentarno. Tudi Mauser je (ob izhajanju iz lastnih doživetij) popisal dogajanje na stvaren in neposreden način.

Romana v letu 2014 izgledata preprosto kot literarna spomenika nekega časa; toda ob poglobljanju v obdobje, v katerem sta izšla, lahko razumemo, zakaj sta povzročila toliko valov v takratnem morju slovenske literature. Oba sta priči poguma njunih avtorjev, ki sta se upala upreti režimu kljub zavedanju, da ima ta v rokavu kar nekaj resnih načinov vzgoje svojih državljanov.

Lepo je literarnim junakom položiti v usta ideje in poglede na svet; vedno lahko rečeš, da je vse skupaj le fikcija, pisateljska svoboda, ki ne pomeni drugega kot način estetskega izražanja. Toda v resnici s svojimi idejami lahko vplivaš na široke množice svojih bralcev (s predpostavko, da si kvaliteten pisatelj, se razume) in prenašaš sporočilo daleč po svetu. Če je sporočilo omenjenih romanov to, da je konec koncev najpomembnejše »biti in ostati človek«, ohraniti svojo človečnost ne glede na okoliščine, v katerih se znajdemo, potem si lahko le želimo, da se bo njuna ideja razširila po slovenski in tudi kateri drugi zemlji.

Na Slovenskem je težko imeti tako srečo, da svetloba pade nate in te zagledajo takega, kot si, je o Malenškovi dejala Meta Kušar. Da bi Slovenci oba pisatelja, tako Malenškovo kot Mauserja,

zagledali takšna, kot sta – zaljubljena v svoj narod in v čudovit slovenski jezik! In da bi svetloba padla tudi na našo narodno zavest ter zapolnila vsa razdvajanja, ki nas lomijo in krhajo.

6 VIRI IN LITERATURA

- Aškerc, Anton. *Balade in romance*. Ljubljana: Klainmayr&Bamberg, 1890.
- Božič, Branko, Weber, Tomaž in Prunk, Janko. *Zgodovina 2. Novejša zgodovina*. Ljubljana: DZS, 1978.
- Bučar, France. *Usodne odločitve*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988.
- Enciklopedija Slovenije*. Ur. Marjan Javornik et al. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987-2002.
- Glušič, Helga. *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- Glušič, Helga. *Sto slovenskih pripovednikov*. Ljubljana: Prešernova družba, 1996.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Granda, Stane. *Mala zgodovina Slovenije*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008.
- Griesser-Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod. Slovenija 1941-1945*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Hočevār, Ksenja. »Knjige so zame nekaj svetega.« *Družina*. Ljubljana, 26. 10. 2008 (pridobljeno 15. 9. 2014). Dostopno na <http://www.zalozba.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-43-NasPogovor-1>
- Hren, Slavko. *Gospa pisateljica, portret Mimi Malenšek*. RTV SLO, MMC, 25. 10. 2009. Dostopno na <http://ava.rtv slo.si/predvajaj/gospa-pisateljica-portret-mimi-malensek/ava2.48244938/>
- Jevnikar, Martin. »Pripovedništvo.« *Meddobje = Entresiglo* 6.3-4 (1961): 134–235.
- Južnič, Stane. *Politična zgodovina 20. stoletja. Visokošolski učbenik*. Ljubljana: DZS, 1985.
- Korošec, Ivan. *Prva nacionalna ilegala. »Štajerski bataljon«*. Ljubljana: Ilex Impex, 1993.
- Kos, Janko. *Literarna teorija*. Ljubljana: DZS, 2001.
- Kušar, Meta. »Meta Kušar z Mimi Malenšek.« *Sodobnost* 72.9 (2008): 1191–1205.
- Lavrih, Ivan. *V primežu revolucije. Spomini duhovnika*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich. *Komunistični manifest*. Ljubljana: Sanje, 2010.
- Mauser, Karel. *Ljudje pod bičem I-IV*. Celovec: Mohorjeva založba, 1991.
- Mikuž, Metod. *Zgodovina za četrti razred gimnazij*. Ljubljana: DZS, 1967.
- Mlakar, Boris. »Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno.« *Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Ur. Zdenko Čepič et al. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.

Mrak, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943-1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Nežmah, Bernard. »Bitka pri Turjaku. Intervju z dr. Matejo Kožuh.« *Mladina*. Ljubljana, 1. 10. 2004 (pridobljeno 12. 9. 2014). Dostopno na <http://www.mladina.si/96670/bitka-pri-turjaku/>

Nežmah, Bernard. »Domobranci med kočevskim rogom in rusko fronto. Intervju z zgodovinarjem dr. Borisom Mrakom.« *Mladina*. Ljubljana, 1. 12. 2003 (pridobljeno 10. 9. 2014). Dostopno na <http://www.mladina.si/93264/domobranci-med-kočevskim-rogom-in-rusko-fronto/>

Mrak, Boris, Glušič, Helga in Kmecl, Matjaž. *Slovenska književnost 1945-1965*. Ljubljana: Slovenska matica, 1967.

Pavlinič, Klara. (2012) *Državlјanska vojna in izdajstvo v romanu Ljudje pod bičem Karla Mauserja*. Diplomsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Pibernik, France. *Karel Mauser*. Koper: Ognjišče, 1993.

Prunk, Janko. »Pojmovanje revolucije v različnih segmentih.« *Žrtve vojne in revolucije*. Golob, Janvit et al. Ljubljana: Državni svet RS, 2005. 124–134.

Prunk, Janko. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad, 2008.

Repe, Božo. *Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja*. Ljubljana: DZS, 1995.

Slovenska književnost III. Ur. Jože Pogačnik et al. Ljubljana: DZS, 2001.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992. Ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Slovenska pisateljska pot. Vodnik po domovanjih 106 pesnikov in pisateljev. Melita Forstnerič Hajnšek et al. Ljubljana: Didakta, Društvo slovenskih pisateljev, 2013

Titl, Julij. *Zgodovina za poklicne šole*. Ljubljana: DZS, 1972.

Urbanc, Peter. »Partizani in kolaboracija v Sloveniji.« *Zaveza*. (pridobljeno 10. 9. 2014) Dostopno na <http://www.zaveza.si/index.php/domobranci-kaj-je-treba-vedeti-o/partizani-in-kolaboracija-v-sloveniji>

Žajdela, Ivo. *Zasuta usta*. Ljubljana: samozaložba, 1996.

Ževart, Danica. »Mimi Malenšek, Temna stran meseca.« *Naša sodobnost* 9.12 (1961): 1139–1141.